

HOOFDSTUK 2

BOEREN- EN LANDARBEIDERSORGANISATIES TOT 1920

2.1 INLEIDING

Boeren kwamen pas halverwege de negentiende eeuw tot enige vorm van organisatie. Dit ging gepaard met vallen en opstaan: vanaf de wording van landbouworganisaties was er geen eenduidigheid over de grondslag van de organisatie. Zo was er allerm minst een heldere visie over de vraag of een boerenorganisatie bestaansrecht had als een organisatie 'voor' de boeren of 'van' de boeren. Binnen de zo vaak eenduidig genoemde 'boerenstand' waren de verschillen groot. Het varieerde van herenboeren - die een hoog aanzien genoten - tot keuterboeren, op wie niet zelden werd neergekeken.

In dezelfde periode traden socialistische voormannen in het krijt voor verbetering van de misstanden, waarin de grote meerderheid van de arbeidende bevolking zich bevond. Zij riepen ook de landarbeiders op te ontwaken uit hun apathie en hun lot meer in eigen hand te nemen, onder andere door zelforganisatie. Dit vroeg van landarbeiders niet alleen een mentaliteitswijziging, de grote groep 'landarbeiders' vormde bovendien allerm minst een geheel. Een belangrijk onderscheid was dat tussen landarbeiders met een vast dienstverband - wier positie aanmerkelijk sterker was - en de 'losse' landarbeiders die afhankelijk waren van het hebben van werk in uiteenlopende bedrijfstakken. Een tweede scheidslijn liep tussen landarbeiders op de grote bedrijven in de kleistreken langs de kust en de grote rivieren - met een grote sociale afstand tussen boer en arbeider - en de landarbeiders op de kleinere bedrijven op de zandgronden waar de verhoudingen zich minder scherp aftekenden.

Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw zagen bestaande boeren- en landarbeidersorganisaties zich geconfronteerd met een derde scheidslijn: die van de verzuiling. Protestants-christelijke en katholieke voormannen kwamen in verzet tegen enerzijds het heersende liberalisme, anderzijds het oprukkende socialisme. Om hun volgelingen te behoeden voor deze 'goddeloze' stromingen riepen zij protestants-christelijke en rooms-katholieke boeren- en landarbeidersorganisaties in het leven. Zij deden een appèl op boeren en landarbeiders, bij de organisatiekeuze trouw te blijven aan hun eigen religieuze overtuiging.

De verzuiling had een grote invloed op het landbouworganisatiewezen.

2.2 PERIODE TOT 1918: WORDING EN ONTWIKKELING VAN BOEREN- EN LANDARBEIDERSORGANISATIES

In vroeger eeuwen werkte iedere boer met zijn huisgenoten of andere medewerkers zelfstandig op zijn bedrijf(je). Hij was afhankelijk van de vruchtbaarheid van de grond, van de weersomstandigheden, van ziekten van plant en dier en van de prijzen voor zijn producten die hij niet nodig had voor eigen gebruik. De overheid rekende de landbouw niet tot haar taak. Van organisaties van of voor de boeren was geen sprake.¹

Boeren kenden een grote zelfstandigheid als producent van de belangrijkste levensmiddelen. Door de winning van het eigen veevoeder en het produceren van de stalmest waren zij ook in ecologisch opzicht onafhankelijk. Deze factoren, gevoegd bij het gegeven dat iedere boer in zijn bedrijfsvoering op zichzelf was aangewezen, vormden een belangrijke voedingsbodem voor de ontplooiing van het individualisme.²

Vaak waren de economische mogelijkheden beperkt en veranderlijk. Boeren moesten beschikken over een buitengewoon aanpassingsvermogen en een grote vindingrijkheid om zich economisch staande te houden.³ Maatschappelijk vonden boeren - met uitzondering van de herenboeren - veelal weinig erkenning, ondanks het feit dat Nederland in hoofdzaak een agrarisch land was.⁴ De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was sterk ingesteld op scheepvaart en handel. In de literatuur werd hoog opgegeven van de handel in granen, afkomstig uit de Oostzeelanden, maar van de graanteelt in eigen land werd niet of nauwelijks gerept. Nederlandse boter en kaas waren weliswaar niet onbelangrijke exportproducten, maar de hoge kwaliteit ervan werd toegeschreven aan de vruchtbaarheid van de vaderlandse weiden en niet aan de kundigheden van de producenten. In de ogen van de stedeling waren boeren achterlijk, dom, lomp en onbeschaafd, een imago dat pas langzaam zou verdwijnen.⁵

Van oudsher is de Nederlandse bodem verdeeld in twee verschillende geologische zones. Westwaarts vanuit het Duitse gebied en noordwaarts vanuit België strekken zich zandige gronden uit. Deze diluviale gronden zijn gevormd in de ijstijd en de bodem is onvruchtbaar. De zandige uitlopen worden omgrensd door de klei- en veenbodems van alluviaal Nederland langs de Nederlandse kust en langs de grote rivieren. Deze kleigronden zijn zeer vruchtbaar.⁶ De tweedeling tussen de klei- en zandgebieden droeg bij aan het ontstaan van een grote verscheidenheid aan agrarische bedrijfsvormen. Daarnaast werd de aard van de productie in een bepaald gebied bepaald door haar ligging ten opzichte van de markt.⁷

De Republiek kende een sterke vrijhandelstraditie. Door haar centrale ligging en met haar fijnmazig netwerk van waterwegen kon zij zich ontwikkelen tot het middelpunt van een internationaal handelsnet. De boeren kregen te maken met marktprijzen in internationaal verband. Zo nam al vanaf de zestiende eeuw - door een toenemende invoer van graan uit de Oost-

zeegebieden - het belang van graan af en dat van handelsgewassen en vooral van veeteelt toe. Onder invloed hiervan gingen boeren geleidelijk over tot specialisatie.⁸ Dit gold niet alleen voor de landbouw in het westen en noorden van de Republiek, ook de plattelandseconomie van de zandgronden raakte in de zestiende en zeventiende eeuw in steeds sterkere mate vervlochten met de stedelijke economie en met de groeiende economie in de kustprovincies.⁹ De aanwezigheid van grote aantallen dieren in de zestiende eeuw wees op de strategische betekenis daarvan voor de mestvoorziening op de schrale zandgronden, maar liet ook zien dat de boerenbedrijven in het oosten van het land vooral via hun veestapel met de markt verbonden waren.¹⁰ Het agrarisch bedrijf droeg lange tijd een patriarchaal karakter: wie bij de boerderij behoorde deelde het lot van de boer in goede en kwade dagen.

Vanaf het begin van de achttiende eeuw nam de belangstelling voor de landbouw toe. Met name Engeland en Frankrijk strekten Nederland tot voorbeeld bij de oprichting van genootschappen ter bevordering van de landbouw.¹¹ Volgens landbouwhistoricus J.M.G. van der Poel was de achttiende eeuw één van de belangrijkste perioden in de geschiedenis van de Nederlandse landbouw. Toen werden de grondslagen gelegd voor de vooruitgang van de landbouw in latere perioden. Na de totstandkoming van de Bataafse Republiek als eenheidsstaat in 1795 werd uitdrukkelijk aandacht besteed aan de bevordering van de landbouw. Een belangrijke stap van doelbewuste landbouwpolitiek was de benoeming van een commissaris van landbouw.¹² Tot ver in de achttiende eeuw vereiste het boerenwerk veel tijd en veel mensen. Zo was een geoefende arbeider zeven tot tien dagen bezig met het snijden van een hectare graan. Het dorsen van de opbrengst kostte hem nog eens tien tot vijftien dagen. Aan het wieden van onkruid moest veel tijd worden besteed.¹³ Landarbeiders werden onderscheiden in drie categorieën: inwonende personeelsleden, vaste arbeiders en losse arbeiders. Inwonend personeel kreeg - boven het loon in geld - kost en inwoning en eventueel vooraf bedongen voordelen zoals wol, weide voor schapen of een stukje land voor eigen gebruik. Vaste arbeiders verhuurden zich, evenals de inwonende knechten en meiden, voor een heel jaar tegen een vooraf bepaald tijdloon. Ook zij hadden, naast de kost, vaak dezelfde tegemoetkomingen als de inwonende arbeiders. Losse arbeiders werkten zonder een bepaalde verplichting ten aanzien van de boer. Zij misten de emolumenten van de vaste arbeiders, maar verdienden per dag meer. Losse arbeiders verrichtten veel aangenomen werk tegen prestatieloon.¹⁴ Was er bij de boer geen werk dan trokken zij naar de venen, deden fabrieks- of grondwerk, of pakten om het even welk ongeschoold werk aan dat zich voordeed. Vaak moest een losse landarbeider zijn jaarinkomen verdienen met een heel scala van werkzaamheden, tot ver buiten de eigen woonplaats.¹⁵ In het begin van de negentiende eeuw trof men landarbeiders in hoofdzaak aan in de kleigebieden met de grotere bedrijven. Zo werd de Groningse land-

bouw gekenmerkt door grote bedrijven die met loonarbeid werkten. Het groeiende aanbod van arbeiders stelde de boeren in staat een steeds verfijnder arbeidsverdeling toe te passen. Door een meer efficiënte organisatie konden zij besparen op arbeid in die zin, dat zij alleen arbeiders aannamen als die nodig waren voor het werk. Dit bracht wel financiële voordelen met zich mee, maar er waren ook nadelen aan verbonden. Immers, zo gemakkelijk als het was om in de winter arbeiders te ontslaan, zo moeilijk was het om in perioden van topdrukte voldoende arbeiders te krijgen.¹⁶

Op de zand- en veengronden met veel kleine bedrijfjes werd voor het merendeel gezinsarbeid verricht, waaraan zoveel mogelijk gezinsleden deelnamen. Daar was het onderscheid tussen boer en landarbeider dan ook veel moeilijker te maken dan bij de grotere bedrijven. De grens tussen de landarbeider met een aanvullend nevenbedrijfje en een kleine boer die af en toe loondienst verrichtte was onduidelijk.¹⁷ Door de lage kosten van levensonderhoud, de geringe werkloosheid en het bezit van grond en enig (klein)vee was de positie van de arbeiders op de zandgronden over het geheel genomen gunstiger dan van de landarbeiders op de kleigronden in de kustprovincies. Dit nam niet weg dat er ook op het zand op grote schaal armoede werd geleden.¹⁸

Tot in de negentiende eeuw bood het landbouwbedrijf over het algemeen aan de landarbeider een werkkring, waarin de verschillende seizoenwerkzaamheden elkaar het gehele jaar door zonder grote onderbrekingen opvolgden. Weliswaar waren er toen ook perioden met topdrukte, zoals in de oogsttijd, afgewisseld met perioden van minder werk. Over het geheel genomen echter was de arbeidsbehoefte op de boerderij relatief constant en kon het werk voor een belangrijk gedeelte door de vaste arbeiders worden verricht.¹⁹

Vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw verbeterden langzaam maar zeker de landbouwwerktuigen. De modernisering begon met de invoering van de nieuwe, moderne, arendploeg die rond 1850 de oude inheemse ploegen grotendeels had verdrongen. De dorsmachine vond vrij gauw daarna ingang, gevolgd door onder andere rijenzaaimachines, graan- en grasmaaiers en schoffelploegen, boter- en kaasbereidingsmachines, enzovoort.²⁰

Landarbeiders stonden aanvankelijk afwijzend tegenover de nieuwe werktuigen. Zij zagen daarin een gevaarlijke concurrent en gaven, vooral ingegeven door vrees voor werkloosheid, de voorkeur aan het oude handwerk. Deze angst bleek niet ongegrond. De doorzettende landbouwmechanisatie had immers tot gevolg dat arbeiders minder nodig waren op de bedrijven. Vooral in tijden van crises bezuinigden boeren in eerste instantie op de arbeiderslonen en dit werd door de invoering van moderne landbouwmachines aanmerkelijk vergemakkelijkt.²¹

Een opvallend verschil met latere perioden was dat bedrijven zonder vee vroeger niet voorkwamen. Vee was onontbeerlijk voor het verbouwen van akkerbouwgewassen: runderen waren nodig voor de mest en paarden voor

het trekken van ploegen, eggen en wagens. Een deel van het land was diens-
tengevolge bestemd voor de productie van voer voor runderen en paarden.²²

COMMISSIES VAN LANDBOUW

De Bataafse Republiek voerde met haar centraal bestuur niet alleen het beginsel van de volkssoevereiniteit in, maar ook het principiële streven van de overheid naar een actieve welvaartsbeleid. Voor de landbouw werd in 1800 op de post, vergelijkbaar met de huidige functie van directeur-generaal, Jan Kops benoemd.²³ Kops (1765-1849), doopsgezind predikant te Leiden en botanicus, wierp zich vanaf zijn benoeming tot Commissaris van Landbouw met hart en ziel op de bestudering van de landbouw. Hij nam in het verleden ontwikkelde ideeën over en groeide binnen enkele jaren uit tot een van de weinigen die de hele Nederlandse landbouw min of meer in detail kende. Eén jaar na zijn benoeming gaf hij publiekelijk zijn visie weer over de betekenis van de landbouw. Deze zag hij als een van de voornaamste bronnen van welvaart, die derhalve een onderwerp van voortdurende zorg van de overheid diende te zijn. Kops beschouwde het totstandbrengen van gewestelijke commissies van landbouw als het centrale punt van zijn landbouwprogramma.²⁴ Hij beseftte zeer wel dat de commissies niet gefinancierd konden worden uit de beroerde staatskas. Daarom verbreedde hij het in 1799 opgerichte Veefonds - aanvankelijk alleen bedoeld voor de bestrijding van de runderpest - tot een algemeen Landbouwfonds, zodat voor alle overheidsuitgaven voor de landbouw daaruit zou kunnen worden geput.²⁵ Na jarenlange inzet en vasthoudendheid slaagde Kops er in, in alle gewesten een Commissie van Landbouw in te stellen, in feite gewestelijke contactorganen. Zij hadden tot taak Kops te informeren en te adviseren over de landbouw in hun regio en mee te werken aan de uitvoering van door de overheid genomen maatregelen.²⁶ De Commissies van Landbouw dienden te worden samengesteld uit 'geofende landbouwers, of anderen bedreven in Landbouwkundige zaken.'²⁷ Over het algemeen waren de leden vrijwel uitsluitend notabelen: hoogleraren, leden van gewestelijke besturen, juristen, medici, gemeentesecretarissen en grootgrondbezitters. Deze 'verlichte lieden' werden gezien als de meest geschikte propagandisten op het platteland, niet alleen wegens hun ontwikkeling maar vooral ook omdat zij door hun gezag invloed konden uitoefenen op de gewone boeren. Slechts drie boeren, die blijk hadden gegeven van hun kunnen en goede wil, kregen zitting in een commissie. Eén van hen was de veepestbestrijder Geert Reinders (1737-1815) uit de provincie Groningen.²⁸

Gedurende de eerste vijf jaren van haar bestaan verrichtten de Commissies van Landbouw over het algemeen vruchtbaar werk, maar na de inlijving van Nederland door Frankrijk in 1810 was de bloeiperiode voorbij. Het bestuursapparaat werd geschoeid op Franse leest en voor de Commissies van Landbouw braken donkere tijden aan. De budgetten werden sterk beperkt, voor-

gestelde maatregelen niet uitgevoerd en er kwam een nieuwe indeling van de commissies tot stand. Met een aantal - waaronder die in de provincie Groningen - was het toen gauw afgelopen. Ook werd de functie van Kops als Commissaris van Landbouw in 1812 opgeheven. Weliswaar herstelde Koning Willem I in 1813 Kops in zijn functie, maar toen deze in 1815 koos voor het hoogleraarschap viel de motor weg achter de inmiddels weer in alle provincies opgerichte Commissies van Landbouw. Een opvolger werd niet benoemd. Er vond nog één algemene vergadering plaats in 1823 en daarna was de onderlinge band tussen de commissies verbroken.²⁹ Hiermee kwam een einde aan de meest vruchtbare taak van de algemene vergadering: het samenbundelen van door de gewestelijke commissies naar voren gebrachte informatie en adviezen. Eén van de blijvende resultaten was de door Kops tot stand gebrachte periodieke uitgave van de *Staten van Landbouw*, de voorloper van de latere jaarlijkse *Verslagen voor de Landbouw in Nederland*, die tot 1966 bleven bestaan.³⁰ In organisatorisch opzicht waren de gewestelijke commissies mede van belang omdat deze bijdroegen aan de vorming van de provinciale maatschappijen van landbouw in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Inhoudelijk vormden de gewestelijke commissies een fundament waarop de latere landbouwmaatschappijen zouden voortbouwen. De Commissies van Landbouw hadden weinig waardering voor de op ervaring gebaseerde wijze van werken door de boeren; omgekeerd hadden de boeren weinig vertrouwen in de commissies omdat zij vrijwel verstoken waren van het lidmaatschap.³¹ Dit was een van de redenen om de Commissies van Landbouw op te heffen. Het doorslaggevende argument was echter dat de kas van het Landbouwfonds leeg raakte en de overheid niet bereid was hiervoor extra middelen ter beschikking te stellen. Per 31 december 1850 werden ze ontbonden verklaard. De regering gaf de provincies te kennen geen bezwaar te hebben tegen het voortbestaan van de commissies, mits de provincies voorzagen in de uitgaven ervan.³² Onder andere de provincie Groningen zou van deze mogelijkheid gebruik maken.

OPKOMST LANDBOUWMAATSCHAPPIJEN

Aan het begin van de negentiende eeuw was de landbouw één van de pijlers van de Nederlandse economie. Door de zeer hoge mate van specialisatie was de Nederlandse landbouw echter kwetsbaar voor verstoringen in het internationale handelsverkeer. Dit kwam duidelijk naar voren toen, na enkele jaren hoge graanprijzen, de graanmarkt in 1817 instortte als gevolg van graan uit Rusland dat West-Europa overstroomde. Dit had een snelle prijsdaling tot gevolg. Op het dieptepunt in 1823 waren de prijzen van tarwe en rogge met ruim zeventig procent gedaald. Onder toenemende politieke druk werd twee jaar later besloten tot een bescheiden verhoging van de invoertarieven op granen. Deze werd na de afscheiding van België in 1830 weer ongedaan gemaakt. De depressie kwam vooral hard aan in de provincie Groningen waar

men zich vrijwel uitsluitend toelagde op de graanteelt en nauwelijks kon uitwijken naar meer rendabele gewassen.³³ Het moet niet uitgesloten worden geacht dat de beschermende maatregelen ten gunste van de akkerbouw, ondanks de korte duur ervan, tot gevolg hadden dat de boeren in tijden van crisis gemakkelijker steun zochten bij de overheid.

Na de landbouwcrisis van 1818-1830³⁴ zetten in diverse provincies leden van de Commissies van Landbouw zich in voor de oprichting van organisaties van landbouwers zelf. Het streven van de Commissies van Landbouw sloeg onder meer aan in de provincie Groningen, waar de situatie van de akkerbouwers in de voorafgaande jaren precair was geweest. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de eerste gewestelijke landbouworganisatie ontstond in een akkerbouwgebied bij uitstek, het noorden en oosten van de provincie Groningen met als vestigingsplaats Onderdendam.³⁵ Hier zochten de landbouwer G. Reinders (1790-1869, kleinzoon van G. Reinders, de bekende veepestbestrijder in de achttiende eeuw³⁶) en de geneesheren R. Westerhoff en E. Wichers mogelijkheden om verbeteringen aan te brengen in de landbouw. In 1836 kwamen zij tot de conclusie dat in de provincie Groningen, 'waar Landbouw en Veeteelt de voornaamste, zoo niet de eenige bronnen van bestaan zijn, de gelegenheid gunstig was om daartoe middelen in het werk te stellen...welker uitvoering voor enkele individuen onmogelijk, door eene vereeniging van velen gemakkelijk en met geringe opoffering konden worden aangewend.'³⁷ Na overleg met een dertigtal ingezetenen verruimden zij hun oorspronkelijke doelstelling: niet alleen de belangen van landbouw en veeteelt zouden worden behartigd, ook die van het bedrijfsleven in zijn volle omvang. De gevraagde koninklijke goedkeuring werd echter niet zonder meer verleend. Zo vroeg de regering zich af of de adressanten zich niet beter konden aansluiten bij de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid te Haarlem. Desondanks ontvingen de aanvragers op 31 januari 1837 de koninklijke machtiging en op 28 maart 1837 werd het Genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam (GNO) in het leven geroepen. Ruim honderd personen gaven zich op als lid. Als leden van het bestuur werden, behalve de drie initiatiefnemers, benoemd een kantonrechter, een graanhandelaar en een landbouwer. Voorzitter werd de geneesheer E. Wichers.³⁸

Het voorbeeld uit Onderdendam vond al snel navolging. Mede uit onvrede over het functioneren van de Commissies van Landbouw stelden regionale notabelen en vooraanstaande boeren met succes pogingen in het werk om gewestelijke landbouworganisaties in het leven te roepen. Tussen 1837 en 1855 kwam in alle provincies dit soort organisaties tot stand. Hoewel de provinciale landbouwmaatschappijen overwegend boeren als leden hadden berustte de leiding meestal bij intellectuelen, grootgrondbezitters en vooraanstaande boeren.³⁹ Het waren typische herenbolwerken, maar dit verschijnsel deed

zich voor in het gehele maatschappelijke leven. Zo werd ook het Nut bestuurd door de welgestelde burgerij.⁴⁰

Om technische vernieuwingen bij de boeren ingang te doen vinden organiseerden de landbouwmaatschappijen onder andere tentoonstellingen, ploegwedstrijden en demonstraties.⁴¹ Met name de grotere en meer ontwikkelde boeren zagen deze als mogelijkheden om de landbouw op een hoger peil te brengen. Zij vormden echter slechts een klein gedeelte van de grote groep agrariërs. Teneinde ook andere boeren meer bij hun organisatie te betrekken stelden diverse provinciale landbouwmaatschappijen de zogenaamde 'wandelleraars' aan. Die spraken de taal van de boeren, zochten hen op en gaven voorlichting in de eigen dorpen. Ook organiseerden zij landbouw cursussen en maakten de boeren min of meer vertrouwd met landbouwonderwijs. Zij stimuleerden de oprichting van plaatselijke verenigingen, waarvoor veel belangstelling bleek te bestaan. De voornaamste drijfveer voor de oprichting van deze dorpslandbouwverenigingen was de zich ontwikkelende behoefte van landbouwers tot coöperatieve aankoop van kunstmeststoffen en veevoedermiddelen.⁴²

Voorals in Limburg nam de oprichting van plaatselijke landbouwverenigingen, de zogenoemde 'landbouwcasino's,' een hoge vlucht. Had de Limburgse provinciale landbouwmaatschappij in 1870 nog geen achthonderd leden, drie jaar later waren dat er meer dan tweeduizend. De leden, verdeeld in een vijftigtal dorpsverenigingen, kwamen iedere maand bijeen om hun belangen in de landbouw te overwegen en te bevorderen. In een circulaire werd Limburg ten voorbeeld gesteld aan de overige delen van het land. Dit rondschrjven gaf tevens richtlijnen voor de verbinding van de dorpsverenigingen met de bestaande maatschappijen. Als vaststaand werd aangenomen dat elk lid van een dorpsvereniging ook lid zou zijn van de provinciale of gewestelijke landbouwmaatschappij.⁴³ Hier was echter de wens de vader van de gedachte. Waarschijnlijk stonden de landbouwmaatschappijen te ver af van de boeren. Velen onder hen - vooral de kleinere - waren wel lid van een dorpsvereniging, maar sloten zich niet aan bij een provinciale organisatie.⁴⁴

BUNDELING VAN LANDBOUWORGANISATIES

Spoedig na de oprichting van de eerste gewestelijke landbouwverenigingen gingen er stemmen op voor het tot stand brengen van één landelijk orgaan voor de landbouw. Naast diverse - mislukte - pogingen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres nam koning Willem III in 1854 het initiatief tot de oprichting van een 'centraal genootschap van landbouw, om eenheid daar te stellen en alzoo tot de welvaart van ons gezegend en dierbaar Vaderland mede te werken.'⁴⁵ Na een kort bestaan werd de vereniging in 1863 opgeheven wegens gebrek aan belangstelling en medewerking. Het Landhuishoudkundig Congres drong nog meerdere malen aan op bundeling en samenwerking, echter zonder resultaat. Wel werd de wenselijkheid van een lande-

lijke vereniging erkend, maar men kon het niet eens worden over de vorm waarin een dergelijk instituut gegoten zou moeten worden.⁴⁶

Na deze mislukte pogingen had de Hollandsche Maatschappij van Landbouw meer succes. Zij stelde in 1883 samenwerking voor tussen de bestaande maatschappijen, teneinde de inmiddels om zich heen grijpende longziekte onder het rundvee te bestrijden. Op dit punt bleek wel samenwerking tussen de landbouwmaatschappijen mogelijk. Het denkbeeld van Derk Roelfs Mansholt om een permanente commissie in het leven te roepen, bestaande uit grote en kleine landbouwmaatschappijen die daarnaast ook zaken behandelde van algemeen belang, vond 'warme instemming.' Dit leidde in 1884 tot de oprichting van het Nederlandsch Landbouw-Comité (NLC). Het NLC stelde zich ten doel 'gemeenschappelijk de zaken te bespreken, welke van algemeen belang zijn voor den Nederlandschen land- en tuinbouw en de verwezenlijking daarvan te bevorderen.'⁴⁷

Binnen het NLC bleven de provinciale landbouwmaatschappijen autonoom. Zij wensten hun organisaties niet ondergeschikt te maken aan het NLC, dat hierdoor een federatief samenwerkingsverband werd.⁴⁸ Als vereniging stelde het NLC zich ten doel de centrale landbouworganisatie van de Nederlandse boeren- en tuindersstand te zijn die als zodanig door de overheid zou moeten worden erkend.⁴⁹ Hieraan gaf de regering in 1893 gehoor toen zij het Comité erkende als de officiële vertegenwoordiging van de land- en tuinbouw.⁵⁰ Hoewel dus ook de tuinders werden geacht zich aan te sluiten bij het NLC, speelden zij daarin slechts een marginale rol. Tuinders waren in overgrote meerderheid lid van lokale zelfstandige tuinbouwverenigingen⁵¹ en zij beïnvloedden de landbouworganisaties amper. Om die reden komen zij in dit onderzoek hooguit zijdelings aan de orde.

AGRARISCHE CRISIS EIND NEGENTIENDE EEUW

Na 1873 daalden in grote delen van West-Europa de prijzen voor landbouwproducten snel, maar in Nederland handhaafden deze zich aanvankelijk redelijk. Pas na 1882 zette een scherpe daling in van landbouwprijzen en werd een dieptepunt bereikt rond 1896.⁵² De malaise trof in eerste instantie de graanbouw. Door de snelle ontwikkeling van de transportmogelijkheden via stoomboot en stoomtrein werden de West-Europese graanmarkten vanaf begin jaren zeventig overspoeld met goedkoop graan uit Amerika. Tijdens de depressie daalde de tarweprijs in Groningen, de belangrijkste markt voor binnenlandse granen, met veertig procent. Voor de veehouderij zette de prijsdaling later in en was zij minder diep.⁵³

Gedurende de agrarische crisis rees verzet tegen het liberale vrijhandelsbeginsel. Evenals de boeren in andere Europese landen drongen ook de Nederlandse boeren sterk aan op bescherming van de landbouw via importheffingen. Terwijl de Franse en de Duitse regeringen de agrarische belangen lieten

prevaleren boven commerciële en industriële belangen en overgingen tot protectie, deed de Nederlandse overheid dat niet. Nederland kende een lange vrijhandelstraditie en was macro-economisch het meest gebaat bij een onbelemmerde internationale handel.⁵⁴ In het parlement verzetten de liberalen zich tegen beschermende maatregelen, terwijl de confessionelen er vóór waren. Tussen en binnen de landbouworganisaties echter waren de meningen sterk verdeeld. Voorstanders van bescherming waren over het algemeen akkerbouwers op de kleigronden.⁵⁵ Terwijl de katholieke Kamerleden zich voorstanders toonden van beschermende rechten gezien het belang van een aantal nijverheidstakken, voelden Noord-Brabantse boeren op de zandgronden er weinig voor. Hun voornaamste bestaansbron was de veehouderij en die zou nadeel ondervinden van hogere graanprijzen en daardoor duurder veevoeder.⁵⁶

De overheid wees verzoeken om beschermende maatregelen af en handhaafde de vrijhandel. Als gevolg hiervan oriënteerde de Nederlandse landbouw zich meer en meer op de buitenlandse markt, zowel wat betreft de grondstoffenvoorziening als wat betreft de afzet van de eindproducten.⁵⁷

Op aandringen van de landbouwmaatschappijen benoemde de regering in 1886 een staatscommissie, die tot taak kreeg een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Daarnaast moest de commissie ideeën ontwerpen over de wijze waarop de overheid de ontwikkeling van de landbouw zou kunnen stimuleren. Van alle concrete voorstellen die door de commissie werden gedaan waren die welke betrekking hadden op het landbouwonderwijs, het opzetten van een land- en tuinbouwvoorlichtingsdienst en proefstations de belangrijkste.⁵⁸ De regering liet haar terughoudendheid op dit terrein varen en nam de voorstellen over. Niet langer bleef het landbouwonderwijs beperkt tot middelbaar onderwijs en in 1896 promoveerde de Rijkslandbouwschool te Wageningen tot een instituut voor hoger landbouwonderwijs, de voorloper van de latere Landbouwuniversiteit.⁵⁹ Door haar actieve opstelling legde de overheid de basis voor het later zo succesvol gebleken drieluik van onderwijs, voorlichting en onderzoek, in de agrarische wereld bekend als het 'OVO.'

De agrarische depressie was een periode van diepe neergang, maar ook van nieuwe uitdagingen. Vernieuwingen in de landbouw na 1880 waren in veel opzichten het gevolg van trendmatige ontwikkelingen die al eerder in gang waren gezet. Talrijke innovaties waren in deze jaren zo ver ontwikkeld dat zij op grote schaal versneld toegepast konden worden.⁶⁰

BEGINNENDE ORGANISATIE VAN LANDARBEIDERS

Landarbeiders organiseerden zich beduidend later dan industriearbeiders. Dit gold niet alleen voor Nederland, ook in Engeland, Duitsland en Denemarken

was in het begin van de twintigste eeuw de organisatie van landarbeiders geen blijvend succes. Het waren vaak bewegingen van korte duur. Als mogelijke oorzaken worden in diverse publicaties aangegeven: het eigen karakter van het agrarische bedrijf en de patriarchale arbeidsverhoudingen daarbinnen; de in veel streken weinig scherpe afscheiding tussen boer en landarbeider maakte vereniging minder noodzakelijk; in de landbouw werden machines geleidelijker ingevoerd dan in de industrie; de loonvraag kwam later naar voren en was daar ook minder dringend, omdat de landarbeiders veelal niet alleen afhankelijk waren van het loon; landarbeiders woonden dikwijls ver van elkaar verwijderd en dit was niet bevorderlijk om tot organisatie te komen; soms werkten landarbeiders alléén of met slechts enkele collega's, waarbij een verschil van mening over de arbeidsvoorwaarden al snel werd opgevat als een persoonlijk conflict; het toetreden tot een bond kon gemakkelijk worden uitgelegd als een motie van wantrouwen, een verstoring van de verhouding met degene met wie de landarbeider soms samen op het veld stond.⁶¹

Een niet te verwaarlozen factor bij de moeizame organisatievorming was ongetwijfeld de zwakke positie van de landarbeiders. Binnen de bestaande verhoudingen was de landarbeider zeer kwetsbaar, afhankelijk van de boer bij wie hij in dienst was. Veel boeren verzetten zich, al of niet openlijk, tegen het zich verenigen door landarbeiders. Sommigen gingen zover dat zij elke poging tot organisatie zagen als een oorlogsverklaring. Zonder twijfel was de landarbeider op de hoogte van het standpunt van zijn broodheer en het vergde de nodige moed, zich tegen de zin van zijn werkgever aan te sluiten bij een landarbeidersorganisatie. Als hij desondanks de weerstand van de boer trotseerde, volgde niet zelden ontslag.⁶² Ook het ontbreken van een arbeiderselite van voldoende omvang belemmerde een vlotte ontwikkeling van landarbeidersbonden. Een andere, meer latente, factor was het bevolkingsoverschot tengevolge waarvan de boer - van wie de landarbeider afhankelijk was - zich zag geplaatst voor hoge grond- en pachtprizen die zijn bestaansmogelijkheden beperkten. Dit bemoeilijkte het stellen van eisen door de landarbeiders.⁶³

Katholieke landarbeiders zagen zich door het episcopaat gedwarsboemd in hun wens zich aaneen te sluiten in een bond. Bij de opkomst van de industriële ontwikkeling in de tweede helft van de negentiende eeuw zochten veel West-Brabantse landarbeiders hun heil in de haven van Rotterdam. Een aantal van hen sloot zich aan bij neutrale, algemene of socialistische vakorganisaties en raakte vervreemd van de katholieke traditie. Om dit proces te keren kwam de kerkelijke overheid in actie en stond zij de oprichting toe van katholieke standsorganisaties, die onder leiding van de geestelijkheid de godsdienstig-zedelijke verheffing en bestrijding van het socialisme centraal stelden. De socialistische vakbeweging zette zich in voor betere levens- en werkomstandigheden en dat was voor de kerkelijke leiding een doorn in het oog. Pogingen om katholieke arbeiders los te weken uit de niet-katholieke

organisaties, verliepen niet zonder problemen: lang niet alle katholieke arbeiders waren gediend van bemoeienis door de geestelijkheid.⁶⁴

DE 'SOCIALE KWESTIE' OP HET PLATTELAND

Zoals in het eerste hoofdstuk werd aangegeven voltrok zich in de voor boeren voorspoedige periode van 1850-1875 met name in de kleigebieden een toenemende polarisatie tussen boeren en landarbeiders. Daarmee werd ook het sociale vraagstuk op het platteland dringend. Landbouwmaatschappijen hadden zich weliswaar meermalen met de maatschappelijke nood van de arbeiders beziggehouden, maar boeren stonden lange tijd afwijzend tegenover ieder rechtstreeks overleg met vertegenwoordigers van de werknemers.⁶⁵ Lonen verschilden per seizoen, streek, plaats of boer. Zij werden dan ook vastgesteld op grond van persoonlijke overeenkomsten tussen boeren en landarbeiders. In die periode kregen landarbeiders hun loon zowel in geld als in natura. In het begin van de twintigste eeuw trad er een verschuiving op naar alleen betaling in geld.⁶⁶

De ontstane verwijdering tussen boeren en landarbeiders kwam in de jaren 1854-1887 zeven maal ter sprake bij de vraagpunten van de GML. Op een totaal van honderd vijftien vraagpunten⁶⁷ was dat niet veel, terwijl in de verslagen weinig concrete voorstellen ter verbetering werden gelanceerd. Derk Roelfs Mansholt zag de klassentegenstellingen als onderdeel van de steeds actueler wordende sociale kwestie. In 1882 vroeg het bestuur van de GML - waarvan Mansholt toen voorzitter was - aan de leden of zij middelen zagen om veranderingen aan te brengen in de bestaande verhoudingen tussen werkgevers en werknemers. Mansholt was tevens rapporteur van de afdeling Leens en in zijn ogen raakte de vraagstelling 'eigenlijk de geheele sociale kwestie, en waar mannen van groote bekwaamheid tevergeefs zich afsloven, om de oplossing te vinden, daar zal men het ons niet kwalijk nemen, wanneer wij moedeloos de pen laten vallen en ons terugtrekken op kleiner gebied.' Aan de hand van cijfers toonde hij aan 'dat het inkomen van den boerenarbeider elke uitgaaf, die maar enigszins naar weelde zweemt, niet toelaat.' In zijn rapportage gaf hij blijk van een oprecht respect voor de landarbeider. Eenvoud, soberheid van behoeften en volhardende werkzaamheden zag hij als karakteristieke kenmerken van de boerenarbeider. 'Men weet niet, waarover men het meest verbaasd moet staan - over de taaie arbeidskracht, die hij bij meestal slecht voedsel bezit in zijne spieren, dan wel over zijne vlijt en schranderheid, waarmee hij het grootst mogelijke voordeel uit zijn klein hoekje grond weet te trekken. Deze grond is hem lief en dierbaar als zijn eigen ik.' Hij bepleitte een eigen grondbezit voor de landarbeider, iets dat in de Groningse zand- en veenstreken gebruikelijk was maar in de kleigebieden - waartoe Leens behoorde - heel weinig voorkwam. 'Hij, die niet met eigen oogen gezien heeft, kan zich geen denkbeeld maken van den gunstigen invloed, dien het landbezit op den arbeider en zijn gezin uitoefent.

Alle krachten worden ingespannen, om het kleine stukje grond zoo productief mogelijk te maken.' Als bijkomend voordeel zag Mansholt dat eigen grondbezit het voor de vrouw van de landarbeider onnodig maakte, dat ook zij moest meewerken bij de boer en daardoor haar toch al zware taken in het gezin onvoldoende kon vervullen. Hij deed een beroep op de kleiboeren van Groningen hun zeden en gewoonten op dit punt te veranderen en er voor te zorgen, dat zij de landarbeider meer in staat zouden stellen tot het verwerven van enig eigen grondbezit. Hij zag het als een taak van het hoofdbestuur om meer de aandacht te vestigen op het gunstig werkende stelsel in het Oldambt. Daar was het eigen grondbezit gekoppeld aan een werkdag van zes tot acht uur. Na de middag waren de arbeiders klaar en konden daarna hun werk op het eigen land verrichten. Mansholt zag echter geen mogelijkheden om, naast het attenderen op het belang van het eigen grondbezit, veranderingen aan te brengen in de bestaande situatie. Hij haalde als voorbeeld Pruisen aan, waar ieder van staatswege en zonder kosten tot driekwart van de waarde van zijn grondbezit kon lenen onder gunstige voorwaarden. Dat verminderde de afhankelijkheid van de boerenarbeider van zijn geldschieter. Mansholt verwachtte echter niets 'van onze machteloze (- of onwillige? -) regeering.'⁶⁸

De oprichting van landarbeidersorganisaties ging gepaard met vallen en opstaan. Voordat landarbeiders zich aaneensloten in eigen organisaties hadden zij een lange weg afgelegd om te komen tot verbetering van hun situatie. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw waren er conflicten met de boeren. Pas tijdens de landbouwcrisis aan het einde van die eeuw kwam de onvrede sterker naar buiten.⁶⁹

Socialistische sprekers en bladen vonden met name in Noord-Nederland veel weerklank. Voor het eerst kwamen plaatselijke land- en veenarbeidersorganisaties tot stand. Na een mislukte staking in de Friese gemeente Het Bildt in 1888 riepen deze de bonden uit noordelijk Friesland bijeen en richtten in 1889 de eerste regionale landarbeidersorganisatie 'Broedertrouw' op.⁷⁰ Het was niet toevallig dat juist in Het Bildt en naaste omgeving de beweging van landarbeiders van de grond kwam. Daar had de Nederlands Hervormde Kerk haar greep op de arbeiders verloren, waren de maatschappelijke tegenstellingen scherp en had de crisis in de landbouw geleid tot grote werkloosheid onder de mannen. Hun plaatsen waren ingenomen door vrouwen, kinderen en koppels goedkope arbeidskrachten. Onder de bijna honderd leden waren veel landarbeiders, maar ook handwerkknechten, losse arbeiders en vissers. De beweging groeide snel en begon in februari 1890 met een loonactie. Per advertentie nodigde zij de boeren uit tot overleg over een contract waarin loonhoogte, arbeidsduur en werkloosheidsbestrijding geregeld zouden worden. De meeste boeren wilden weinig weten van de gestelde eisen. Wel bleken zij bereid een iets hoger loon te betalen, zodat het vooralsnog niet tot actie kwam.⁷¹ De eerste collectieve arbeidsovereenkomst (cao) in de landbouw

kwam, voor zover bekend, in 1890 tot stand te St. Jacobiparochie in Friesland.⁷²

Door deze ontwikkelingen groeide de beweging onder de landarbeiders snel. De overwinning zou echter niet lang duren. Landeigenaren bereidden een tegenoffensief voor, spraken af één lijn te trekken en beloofden elkaar te steunen in geval van staking. Na een mislukt arbeidsvoorwaardenoverleg brak opnieuw een staking uit. Arbeiders werden ontslagen, de onrust nam toe en begin februari 1891 werd een samenscholingsverbod van kracht. De landeigenaren kregen alle steun van de autoriteiten waardoor de staking moeilijk was vol te houden. Aan het einde van het jaar was de slag geheel verloren. Van de vereniging Broedertrouw bleef niet veel over. Desondanks hadden de verhoging van de lonen, het afsluiten van een eerste cao en de snelle groei van de beweging een ruimer perspectief geopend voor actie en organisatie op langere termijn. Op het hoogtepunt van de Broedertrouw-beweging waren er tien verenigingen van die naam, waarin enkele duizenden landarbeiders waren georganiseerd. Dit was volstrekt nieuw in de geschiedenis van de landarbeiders. De onrust bleef aanhouden. Begin jaren negentig waren de winters streng geweest. Bij veel arbeiders waren de voedselvoorraden op terwijl er niet kon worden gewerkt. Losse land- en veenarbeiders in Noord-Nederland traden in groten getale toe tot de socialistische beweging. Socialistische blaadjes vonden hun weg tot in de kleinste gehuchten van Groningen en Friesland. Plaatselijke voormannen en regionale bladen vonden grote aanhang. De Commissaris van de Koningin in Groningen, Jhr. J.Æ.A. van Panhuys, zag de gisting als een uiting 'van de haat en verbittering van den arme tegenover den rijke' die hij karakteriseerde als 'zeer verklaarbare gevolgen van de miskennis, de vernedering en de onderdrukking, welke de arbeidende stand gedurende vele geslachten van den kant der vermogende landbouwers te verduren heeft gehad.' In zijn ogen lag de oorzaak in de lang gekoesterde, maar steeds onderdrukte en eindelijk door socialistische volksmensen tot uitbarsting gebrachte, wrok en wrevel van de arbeidende klasse tegen de landbouwers, die ze als meedogenloze onderdrukkers hadden leren kennen en haten. De situatie verbeterde niet en hongeroptochten waren aan de orde van de dag. Omdat de overheid slechts reageerde met het sturen van militairen ontstond verbittering bij groepen arbeiders. Nieuwe stakingen volgden, maar arbeiders werden tegen elkaar uitgespeeld zodat de stakingen verliepen. De verwachte revolutie kwam niet, ook niet in het noorden waar de onrust toch erg groot was. Niet alleen keerden boeren en autoriteiten zich tegen Broedertrouw en de socialistische beweging, ook de in 1876 opgerichte Nederlandsche Werkliedenvereniging Patrimonium - waarover later meer - werkte remmend.

Van de land- en veenarbeidersorganisatie die begin jaren negentig ontstond was na enkele jaren weinig over. Socialistische activiteiten leverden enkele kortstondige verenigingen op onder fabrieksarbeiders, maar geen organisaties van land- en veenarbeiders. De rust onder hen was, zoals spoedig zou

blijken, niet meer dan schijn. Acties in de venen, het begin van landarbeidersorganisatie en de sociale onrust hadden het besef gewekt dat door organisatie en actie verandering in de situatie was te bereiken. Behalve deze immateriële vooruitgang was er materiële winst geboekt. Boeren besteedden aandacht aan de werkloosheid in de winter, de gedwongen winkelnering was in een aantal plaatsen verdwenen evenals de koppelarbeid. Het voornemen om de strijd voor een beter leven aan te gaan bleef, ook al was van organisatie daartoe vooralsnog weinig te bekennen. Het revolutionaire perspectief bleef bestaan, zij het op langere termijn. Directe lotsverbetering via loonacties en het streven naar sociale en arbeidswetgeving hadden vooralsnog de eerste prioriteit.⁷³

LANDBOUWCOÖPERATIES

De opkomst van de landbouwcoöperaties was zowel een reactie van boeren op het economisch liberalisme als op hun geringe economische macht in de markt. Ter versterking van hun relatief zwakke positie bundelden zij hun krachten en via coöperaties ontwikkelden zij tal van economische samenwerkingsvormen.⁷⁴ De oorspronkelijke opzet van de coöperaties was sterk gedecentraliseerd en de plaatselijke landbouwcoöperaties waren volledig autonoom. Het waren betrekkelijk kleine bedrijven die werkten op basis van onderling vertrouwen. Een eventueel toetreden tot een provinciale of gewestelijke landbouworganisatie vond plaats op basis van vrijwilligheid.⁷⁵ Wanneer omstandigheden daartoe aanleiding gaven, ontwikkelden dorpsverenigingen zich tot plaatselijke coöperaties. Vooral bij de aankoop van kunstmest speelde dat een rol. In sommige provincies werden plaatselijke aankoopcoöperaties opgenomen in het verband van de provinciale landbouwmaatschappijen. Niet zelden werd een boer, die lid wilde worden van een plaatselijke aankoopcoöperatie, daardoor automatisch lid van de betreffende landbouwmaatschappij. Langs die weg droeg de opkomst van de aankoopcoöperatie bij tot een versteviging van de doorgaans zwakke positie van de landbouwmaatschappijen, en tot een versterking van haar band met de boeren.⁷⁶

In de landbouw maakte de coöperatieve beweging na 1880 een sterke ontwikkeling door. Op de terreinen van inkoop van kunstmest, voedermiddelen, zaden en landbouwmachines, van verkoop en verwerking van producten en van de kredietverschaffing werden in deze periode talrijke coöperaties opgericht. Plaatselijke coöperaties organiseerden zich al snel in provinciale en landelijke verbanden waardoor zij hun economische positie verder versterkten. Belangrijke vernieuwingen als het gebruik van kunstmest en fabrieksmatige zuivelproductie vonden mede dankzij de coöperatieve beweging een snelle verspreiding.⁷⁷ In 1886 werd in het Friese Warga de eerste coöperatieve zuivelfabriek in het leven geroepen. Het werd een succes en het voorbeeld vond in de provincie navolging. In het zuiden nam het hoofd van de school in het Limburgse dorp Tungalroy, J.J.C. Ament, het voortouw. Naar

aanleiding van Belgisch voorbeeld richtte hij in 1891 een eenvoudig boterfabriekje op, aanvankelijk nog bediend met de handcentrifuge. Door het gebleken succes verrezen de coöperatieve zuivelfabrieken als paddestoelen uit de grond. Vanuit beide kernen won de coöperatieve zuivelindustrie in snel tempo terrein.⁷⁸ In de landbouw vond de coöperatie een ruime toepassing, meer dan in andere sectoren.⁷⁹

Als voornaamste motief van de coöperatieve samenwerking wordt in de eerste plaats genoemd de economische voordelen voor de boeren bij gezamenlijke aan- en verkoop. Daarnaast was van belang het streven van de boeren hun invloed op bepaalde markten te herstellen of uit te breiden, teneinde een betere prijs voor hun producten te verkrijgen en monopolistische winsten van afnemers en leveranciers tegen te gaan.⁸⁰

In 1893 telde Nederland bijna honderd veertig aankoopcoöperaties, voor twee derde gevestigd in de kustgebieden van de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Groningen.⁸¹ Aanvankelijk bleven de zandprovincies achter, maar vanaf begin jaren negentig zouden zij de achterstand inlopen.⁸² Coöperatieve aankoopverenigingen eisten contant geld waarover de kleinere boeren meestal onvoldoende beschikten. Ook voor de oprichting van een zuivelfabriek was een startkapitaal nodig. Beide vormen van coöperatieve samenwerking legden de vinger op een zere plek in de ontwikkeling van de landbouw: de uitermate onbevredigende toestand van het kredietwezen op het platteland. Stedelijke banken verstrekten weinig of geen bedrijfskrediet omdat zij onvoldoende kennis hadden van de financiële betrouwbaarheid van de individuele boeren. Deze laatsten waren dientengevolge veelal aangewezen op plaatselijke winkeliers, die wél op de hoogte waren van hun solvabiliteit, bij wie dan ook alle inkopen moesten worden gedaan. Enkele initiatieven om te komen tot de oprichting van coöperatieve landbouwbanken waren op niets uitgelopen als gevolg van de afzijdigheid van de stedelijke bankiers.⁸³

In Duitsland had men op het platteland inmiddels goede ervaringen opgedaan met onderlinge kredietverenigingen. Deze dienden enerzijds als spaarbanken voor de bevolking van het platteland, anderzijds verstrekten zij bedrijfskredieten aan landbouwers en kleine middenstanders. Naar Duits voorbeeld werd in Nederland in 1896 de eerste Raiffeisenbank, genoemd naar de Duitse oprichter F.W. Raiffeisen, opgericht.⁸⁴

Tengevolge van de ontwikkeling van de landbouwcoöperaties ontstond een levendige concurrentie tussen de coöperaties enerzijds en de particuliere handel en industrie anderzijds. Bovendien leidden de coöperaties tot een aanmerkelijke verbetering van de kwaliteit van landbouwproducten, bijvoorbeeld de door toedoen van de zuivelfabrieken totstandgekomen kwaliteitsverbetering van de boter.⁸⁵

De opkomst, ontwikkeling en vormgeving van de diverse landbouwcoöperaties zouden mede bijdragen aan een verschuiving in het Nederlandse landbouwororganisatieleven, zoals we later zullen zien.

VERZUILING

Zoals in het eerste hoofdstuk kort werd aangegeven, traden er vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw grote veranderingen op in Nederland, kortweg aangeduid met de term 'verzuiling.' Vanaf die tijd veranderde de Nederlandse samenleving van aanzien. Antirevolutionairen en katholieken manifesteerden zich op een tot dan toe ongekenne wijze onder leiding van respectievelijk de predikant-journalist dr. A. Kuiper en de priester H. Schaepman. Ondanks grote onderlinge verschillen vonden beide groeperingen elkaar in hun strijd tegen het heersende liberalisme en tegen het opkomende socialisme, dat zich inzette om de positie van 'het volk' te verbeteren. Ferdinand Domela Nieuwenhuis was hier de grote voorman.⁸⁶

Voor de boerenorganisaties had de verzuiling tot gevolg dat de bestaande algemene landbouwmaatschappijen meer en meer werden aangevallen door de zich manifesterende confessionele landbouworganisaties.

Vooraf zij opgemerkt dat de socialisten op het terrein van de landbouworganisaties geen rol van betekenis speelden. De in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) vond aanvankelijk haar grootste aanhang op het platteland in Groningen en Friesland. Partijvoorzitter P.J. Troelstra zag zich als advocaat in Friesland geconfronteerd met de problemen van pachters en kleine boeren aldaar. Hij was het dan ook niet eens met de algemene opvatting binnen de SDAP, dat het socialisme alleen een zaak was van en voor arbeiders. In zijn opvattingen waren pachters en kleine boeren evenzeer de dupe van het kapitalisme. Kern van zijn benadering was het realiseren van gemeenschappelijke organisaties van boeren en landarbeiders. Zijn pleidooien waren echter in strijd met het partijprogramma, dat de opkomst van het grootbedrijf op het platteland onontkoombaar achtte en dientengevolge de ondergang van de boerenstand verkondigde. Felle discussies over de agrarische kwestie leidden binnen de partij tot verscherping van eerst nog vage tegenstellingen en tot tegenstrijdige opvattingen over de relatie tussen theorie en praktijk. Desinteresse van partijleden voor het landbouwprobleem droeg er mede toe bij dat Troelstra zijn strijd verloor. Bovendien verschoof geleidelijk het zwaartepunt van de partijaanhang van het noorden van het land naar het meer geïndustrialiseerde westen, waar nog minder belangstelling bestond voor de problematiek van het platteland. Uiteindelijk keerde de partij zich af van de agrarische kwestie om zich te etaleren als een stedelijk-industriële beweging.⁸⁷

Stelde de socialistische partij zich enerzijds niet open voor kleine boeren, anderzijds was de partij voor hen ook niet aantrekkelijk. Zo werkte de inzet van de SDAP voor de arbeiders averechts, want dat was een groepering waartoe de kleine boeren juist niet gerekend wensten te worden.⁸⁸ Het voornaamste bezwaar tegen de socialistische ideeën lijkt echter te hebben gelegen in het verlies van de door alle boeren, van groot tot klein, gekoesterde

zelfstandigheid. Dit alles had tot gevolg dat socialistische ideeën bij slechts weinig boeren weerklank vonden.

PROTESTANTS-CHRISTELIJKE BOERENBOND

In 1887 besloten de Friese afdelingen van het protestants-christelijke werkliedenverbond Patrimonium zich te gaan inzetten voor verbetering van de sociale positie van zijn leden, die sterk was verslechterd door de landbouwdepressie. Zij zochten steun bij de leider van de ARP, A. Kuiper, die daar aanvankelijk weinig voor voelde. Uit vrees voor een scheuring in de protestants-christelijke gelederen gaf hij uiteindelijk toe. In 1891 riep hij het eerste Christelijk Sociaal Congres bijeen, dat echter weinig concrete resultaten opleverde. Het gaf wel uiting aan de bereidheid van de antirevolutionaire beweging, voortaan het sociale vraagstuk ter harte te nemen.⁸⁹

Het Congres gaf ook de stoot tot de oprichting van een organisatie van protestants-christelijke werkgevers onder de naam 'Boaz', naar de sociaal-voelende werkgever uit het bijbelboek Ruth. Omdat men wel inzag dat boeren en tuinders andere eisen stelden dan de andere werkgevers, werd voor hen binnen Boaz een aparte afdeling B opgericht. Boaz was vooral een bezinningsorganisatie die weinig weerklank vond. Eén van de voornaamste oorzaken was de grote verscheidenheid onder de leden. Velen moesten niet veel hebben van vakbeweging, sociale wetgeving en overheidsingrijpen.⁹⁰

Verschillende voormannen uit het agrarische leven stelden hun krachten via de afdeling B beschikbaar, maar ondanks hun inspanningen vond de groep geen aanhang van betekenis. Het zou ruim een kwart eeuw duren voordat tot reorganisatie werd besloten en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond tot stand kwam.⁹¹

NEDERLANDSE BOERENBOND

Zoals eerder aangegeven sloten vooral de kleine boeren zich niet aan bij de bestaande landbouwmaatschappijen. Binnen de maatschappijen was hierover wel kritiek te horen. Eén van degenen die hier publiekelijk uiting aan gaf was J.L. Pauwen, een rijke boer uit Pannerden die lid was van de afdeling Liemers van de Geldersche Maatschappij van Landbouw (GMvL). Pauwen kwam op voor de kleine en minvermogende boeren die in het werkgebied van de GMvL de meerderheid vormden. Hij zag coöperatieve samenwerking als een van de belangrijkste middelen die de solidariteit onder de landbouwers zou bevorderen.⁹² Op 28 januari 1894 richtte hij zich met een brief tot het bestuur van de GMvL met het verzoek, haar doelstellingen te verbreden. Hij pleitte onder meer voor de oprichting van coöperatieve verenigingen door de GMvL. Pauwen was ervan overtuigd dat daardoor meer boeren zich zouden aansluiten bij de landbouwmaatschappij, maar het bestuur nam zijn voorstel niet over.

Deze bestuursbeslissing had verregaande gevolgen voor de verdere ontwikkeling van de landbouworganisaties. Want Pauwen liet zich niet uit het veld slaan en zocht, teleurgesteld in dit beleid van de GMvL, naar nieuwe wegen. Eind 1895 gooide hij het, samen met de voorzitter van de afdeling Liemers van de GMvL, jhr. L.F.C.H.M. Ridder de van der Schueren, over een andere boeg. Zij vatten het plan op, een nieuwe landbouwvereniging op te richten op christelijke grondslag. Deze zou zich niet uitsluitend richten op het traditionele werkterrein van de landbouwmaatschappijen - het op een hoger peil brengen van de landbouwtechniek - maar zich vooral inzetten voor de sociale belangen van de boeren. In december 1895 publiceerden zij een open brief in verschillende dag- en weekbladen waarin zij hun doelstellingen uiteenzetten. Hun oproep tot aansluiting vond veel bijval. Deze brief, krachtig gesteund door de katholieke geestelijkheid en door de katholieke pers, leidde er toe dat op 31 januari 1896 de Nederlandse Boerenbond (NBB) in het leven kon worden geroepen. Naar Duits voorbeeld zou de bond open staan voor alle christelijke gezindten, hoewel de initiatieven tot de oprichting vooral waren gekomen van katholieke zijde.⁹³

De NBB had tot doel het behartigen van de zedelijke en stoffelijke belangen van de boerenstand door aaneensluiting van alle zelfstandige boerenverenigingen. Tevens wilde de bond werken aan de vorming van een krachtige, welvarende boerenstand door het verbeteren van zijn maatschappelijke positie. De bond erkende het christendom als grondslag van de maatschappij terwijl ook zijn leden als noodzakelijke grondslagen God, huisgezin en eigendom dienden te erkennen. Bovendien behoorden de leden daadwerkelijk verbonden te zijn met de landbouw als grondeigenaar, pachter, vruchtgebruiker of beheerder van gronden.⁹⁴

Al in het oprichtingsjaar 1896 manifesteerden zich binnen de NBB drie, met elkaar samenhangende, problemen die van grote betekenis waren voor de verdere ontwikkeling van de landbouworganisaties en van hun onderlinge verhoudingen: de machtsverhoudingen tussen de landelijke koepel en de provinciale bonden, de confessionele basis, en de verhouding van de landelijke koepel tot de provinciale landbouwmaatschappijen.

De kwestie van de machtsverhoudingen tussen de NBB en de provinciale bonden ontaardde spoedig in een machtsconflict tussen de NBB en de provinciale bonden in Zuid-Nederland. Met name de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) was sterk geporteerd voor autonomie van de provinciale bonden. Hij werd hierin gesteund door de Limburgsche Christelijke Boerenbond (LCB). De machtsstrijd spitste zich in eerste instantie toe op de totstandkoming van een op te richten centrale boerenleenbank. Tengevolge van de verdeeldheid tussen enerzijds de zuidelijke boerenbonden NCB en LCB en anderzijds de overige bonden, waren de meningsverschillen binnen het bestuur van de landelijke NBB onoverbrugbaar. Het gevolg was dat er in 1898 twee centrale boerenleenbanken werden opgericht: de Coöperatieve

Centrale Raiffeisenbank te Utrecht op initiatief van de NBB, en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven door de NCB en de LCB. Nog in het oprichtingsjaar 1898 maakte de Utrechtse bank zich formeel los van de NBB en groeide vervolgens uit tot een neutrale bank. De Eindhovense bank behield zeer nauwe banden met de Noord-Brabantse en de Limburgse boerenbonden.⁹⁵ Hiermee was de strijd voor de zelfstandigheid van de provinciale bonden echter nog niet beslecht. De NCB speelde het spel om de macht hoog. Door te dreigen met afscheiding dwong hij de NBB tot een statutenwijziging: in 1899 werd de NBB een federatie van zelfstandige provinciale - later diocesane - boerenbonden. De NCB had de strijd gewonnen.

Het tweede vraagstuk - de confessionele grondslag - vloeide enerzijds voort uit de wens van de grondleggers te komen tot één landelijke boerenorganisatie op christelijke grondslag, anderzijds uit de geografische spreiding van protestanten en katholieken in Nederland. Wilde men het ideaal van een landelijke boerenbond verwezenlijken, dan was de interconfessionele grondslag de enige mogelijkheid. Al snel zou blijken dat de gekozen vorm geen oplossing bood voor de confessionele scheidslijnen. De NBB sloeg vooral aan bij boeren in katholieke gebieden in het zuiden en oosten van het land, maar veel minder in de overwegend protestantse delen. In de drie noordelijke provincies kwamen geen provinciale boerenbonden tot stand.⁹⁶ In feite stond al vanaf de oprichting de interconfessionele basis - en daarmee het nationale karakter van de NBB - ter discussie. Naarmate het streven naar zuiver katholieke boerenbonden binnen de zuidelijke provincies sterker werd, voelden steeds minder protestants-christelijke boeren zich aangetrokken tot de NBB. Zij trokken zich geleidelijk terug. De toenemende verzuiling leidde uiteindelijk tot een scheiding van de gezindten en zou later de aanleiding zijn voor de oprichting van de Christelijke Boeren en Tuindersbond.⁹⁷

De derde kwestie - de verhouding tussen de pas opgerichte provinciale boerenbonden en de bestaande algemene landbouwmaatschappijen - speelde vooral een rol in de drie provincies waar de boerenbonden een reële machtsfactor betekenden voor de algemene landbouwmaatschappijen: Gelderland, Limburg en Noord-Brabant. Opvallend is dat de ontwikkelingen in de onderscheiden provincies sterk uiteenliepen. In Gelderland verliep de samenwerking soepel. Dit kwam concreet tot uiting in het feit dat de voorzitter van de Gelderse Christelijke Boerenbond, L. Ridder de van der Schueren die ook voorzitter was van de landelijke NBB, tegelijk voorzitter bleef van de afdeling Liemers van de GMvL.⁹⁸ In Limburg gingen in 1901 de Limburgse Christelijke Boerenbond en de bestaande Maatschappij van Landbouw, onder druk van Provinciale Staten, samen in de (katholieke) Limburgsche Landbouwbond (naderhand de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB)), aangesloten bij de landelijke NBB.⁹⁹

In Noord-Brabant, evenals Limburg een overwegend katholieke provincie met een dominante invloed van de clerus, ontstond in 1896 een machtsstrijd tussen de in 1881 opgerichte Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw (N-BML) en de NCB. De beslissende slag werd geleverd op de katholieken-dag in 1900. Daar wist de NCB te bereiken dat deze organisatie nadrukkelijk werd erkend als katholieke vereniging. Naar het voorbeeld van de NCB konden voortaan overal op het platteland boerenbonden worden opgericht en gesteund.¹⁰⁰ De uitspraak op de katholieken-dag was rechtstreeks gericht tegen de N-BML en werd deze uiteindelijk fataal. Tien jaar later was het ledental van de N-BML met eenderde teruggelopen, terwijl dat van de NCB ruim was verdubbeld.¹⁰¹ De N-BML kwam deze slag niet meer te boven. Telde de organisatie in 1896 nog een kleine veertig procent van de georganiseerde boeren in Noord-Brabant, veertien jaar later was dit teruggelopen tot zeven procent.¹⁰²

De gang van zaken in Noord-Brabant stond niet op zichzelf, maar was onderdeel van de verzuiling in de Nederlandse samenleving. Niet alleen oefende de clerus een sterke invloed uit op hun gelovigen zich aan te sluiten bij katholieke organisaties, tevens was iedere organisatie onderworpen aan de bisschoppelijke goedkeuring van de statuten. Deze kerkelijke legitimering kreeg concreet gestalte in de benoeming van een geestelijk adviseur als vertegenwoordiger van het kerkelijk gezag. De invloed daarvan kan moeilijk worden overschat, mede omdat deze geestelijke adviseurs veelal zelf tijdens hun seminarietijd - van twaalf tot vierentwintigjarige leeftijd - waren opgevoed en opgeleid in een autoritair systeem, waar 'blinde gehoorzaamheid' een 'hoge deugd' was.¹⁰³ Bovendien dient in acht te worden genomen dat de NBB zich statutair had verplicht de leiding van het episcopaat te aanvaarden.¹⁰⁴

Ook had het episcopaat een grote invloed op de katholieke pers. In de strijd tegen 'verkeerde' kranten moest vooral de neutrale pers het ontgelden.¹⁰⁵ Voor de ontwikkelingen van de boerenorganisaties had dit verregaande gevolgen. Zo kon de roemruchte pater G. van den Elsen in Noord-Brabant rekenen op de steun van de kerk in zijn verzet tegen wat hij noemde de 'liberale' N-BML, in die tijd een brandmerk in katholieke streken. In het *Weekblad voor den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond* zette hij zich op demagogische wijze af tegen deze organisatie.¹⁰⁶

In de zuidelijke en oostelijke provincies groeiden de katholieke boerenbonden zeer sterk. Dit gold met name voor de NCB. In 1914 vertegenwoordigde deze bond met een kleine dertigduizend leden bijna de helft van de leden van de federatieve koepel, de NBB.¹⁰⁷ De NCB zette de toon bij de opzet en ontwikkeling van katholieke boerenbonden en was een niet weg te cijferen factor voor het beleid van de NBB en naderhand van zijn opvolger, de KNBTB. Het zou de eensgezindheid binnen de katholieke bond niet ten goede komen.

SAMENWERKING IN NEDERLANDS LANDBOUW-COMITÉ?

De samenwerking op landelijk niveau tussen het algemene Nederlandsch Landbouw-Comité (NLC) en de interconfessionele NBB kende een grillig verloop. De NBB zag zich genoodzaakt toe te treden tot het NLC omdat deze instelling de georganiseerde landbouw vertegenwoordigde bij de overheid. In 1897 werd de NBB dan ook lid van het NLC, ondanks zijn twijfel aan de representativiteit van het NLC. Beide organisaties samen vertegenwoordigden nog geen vijftwintig procent van de landbouwers met meer dan één hectare grond. Bovenal echter voelde de NBB zich benadeeld in de afvaardiging per aangesloten organisatie. Voor organisaties met meer dan achtduizend leden was de afvaardiging vastgesteld op maximaal zes personen. Dit betekende dat de NBB niet méér vertegenwoordigers had binnen het NLC dan bijvoorbeeld de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, terwijl de NBB meer dan het dubbele aantal leden telde. In verband met de snelle groei van het ledental van de NBB nam deze onevenredigheid verder toe.¹⁰⁸ Na de reorganisatie van de NBB in 1899 zei de NBB het lidmaatschap van het NLC op, omdat de inmiddels zelfstandig geworden provinciale boerenbonden binnen een federatief verband met de NBB geen lid konden worden van het NLC. Volgens historicus P.J. Bouman zou er met enige goede wil wel een regeling te treffen zijn geweest, 'maar de rivaliteit tusschen de neutrale en confessioneele vereenigingen stond een minnelijke schikking in den weg.'¹⁰⁹ Uit onvrede met de ontstane situatie zochten het NLC en de provinciale boerenbonden enkele jaren later toenadering tot elkaar en na langdurige onderhandelingen traden de Boerenbonden in 1905 toe tot het NLC. Het NLC telde toen ruim honderddertigduizend leden en was mede daardoor beter berekend op zijn taak. Het bracht onder meer belangrijke adviezen uit, ontwierp wetsvoorstellen en stelde studieverenigingen in.¹¹⁰

VERHOUDING LANDBOUWORGANISATIES TOT DE LANDBOUW-COÖPERATIES

De door de NBB opgerichte katholieke boerenbonden paktten de coöperatieve samenwerking krachtadig aan. Zij speelden vanaf het begin in op de, al sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw op gang gekomen, coöperatieve samenwerking in de landbouw. Met name de zuidelijke bonden realiseerden zich dat de tastbare voordelen van de coöperaties bepalend zouden zijn voor het slagen van de boerenbondsgedachte. Zij begrepen ook dat coöperaties het meest gemakkelijk konden worden opgericht via de provinciale boerenbonden. Hun activiteiten waren dan ook allereerst gericht op het stichten van lokale boerenbonden. In de visie van de NBB dienden de coöperaties - die een meer specifieke doelstelling hadden - afhankelijk te zijn van de boerenstandsorganisatie met haar algemene doelstelling. Op die manier zou de eenheid in het geheel van organisaties worden bevorderd, de zeggen-

schap van de boeren worden versterkt en het sociale en godsdienstig-zedelijke doel van de verschillende vormen van samenwerking beter worden gewaarborgd.¹¹¹

Deze onderschikking van de coöperaties aan de landbouworganisaties kenden de landbouwmaatschappijen niet. Daar lag geen vast principe aan ten grondslag en de verhoudingen tot de landbouwcoöperaties groeiden spontaan. Wel was het bestuur van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen - als enige landbouwmaatschappij - al in 1891 overtuigd van de voordelen van de oprichting van een provinciale bond van dorpsaankoopverenigingen, maar dit denkbeeld had onvoldoende belangstelling gevonden bij de plaatselijke afdelingen.¹¹²

De gedachtegang van de zuidelijke boerenbonden sloot aan bij die van de Limburgse priester H. Poels, die zich in die periode inzette voor een onderschikking van de arbeidersvakbonden aan de standsorganisaties. Naderhand zouden de Nederlandse bisschoppen dit standpunt overnemen. Zij bepaalden dat iedere arbeider, die zich voor de verdediging van zijn materiële belangen aansloot bij een vakvereniging, tevens lid moest worden van zijn standsorganisatie ten bate van zijn innerlijke vorming.¹¹³ Ten behoeve van een solidaire samenleving werd dit systeem min of meer opgelegd aan de andere sociale groeperingen.¹¹⁴

Ook elders vonden de opvattingen van de zuidelijke bonden ingang. In beginsel werden in de katholieke delen van het land dan ook alle landbouwcoöperaties, boerenleenbanken, veilingen, slachterijen, eiermijnen enzovoort in het leven geroepen als instellingen van de katholieke standsorganisaties. Het was onderdeel van een breder streven van de katholieke kerk, op ieder terrein van het maatschappelijk leven de behartiging van de geestelijke belangen van haar leden voorop te stellen.¹¹⁵ Overigens slaagden de katholieke standsorganisaties er niet in op alle terreinen van het coöperatiewezen zeggenschap te krijgen. Bijvoorbeeld bij de coöperatieve boterfabrieken, die al bij de oprichting van de Boerenbonden in 1896 beschikten over een eigen organisatie in de vorm van zuivelbonden, lukte het niet.¹¹⁶ Ook de Raiffeisenbank verbrak, zoals vermeld, al in het oprichtingsjaar de banden met de NBB.

Door het verplichte lidmaatschap van de zuidelijke boerenbonden voor degenen die zich aansloten bij een landbouwcoöperatie namen niet alleen de ledentallen van de bonden fors toe, de bonden versterkten daarmee ook hun financiële basis aanzienlijk. Coöperaties waren materieel voordelig voor de boeren. Veel tot dan toe ongeorganiseerde boeren sloten zich - via de coöperatie - aan bij de landbouworganisaties, zodat het totaal van bij die organisaties aangesloten landbouwers een sterke groei doormaakte.¹¹⁷

HEROPRICHTING LANDARBEIDERSBONDEN

Hadden tijdens de crisisjaren boeren én landarbeiders te lijden onder de slechte economische omstandigheden die een verbetering van de sociale verhoudingen in de weg stonden, toen vanaf 1896 de situatie voor de boeren gunstiger werd bleven de arbeiders zich de achtergestelde partij voelen. Bouman constateert dat gedurende de voor de landbouw bevredigende en soms zelfs zeer gunstige jaren na 1896 de maatschappelijke verhoudingen de nawerking vertoonden van de vroeger gewekte verbittering.¹¹⁸

Na de crisisjaren zagen arbeiders vanaf 1896 weer mogelijkheden voor nieuwe loonacties. De conjunctuur begon aan te trekken en het economische leven kende in vele sectoren een snelle opleving. In de vakbeweging weer Spiegelde dit zich in de opkomst van nieuwe vakorganisaties en in een forse toename van het aantal stakingen. Dit patroon, dat in geheel West-Europa te bespeuren viel, gold voor heel Nederland en was ook van toepassing op de land- en veenarbeiders.¹¹⁹

In december 1897 richtten twee plaatselijke verenigingen van Broedertrouw een landelijke organisatie op: de Nederlandsche Bond van Landarbeiders (NBLA). De Bond sloot zich aan bij de vakcentrale Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Veel activiteit ging er aanvankelijk niet van uit, maar na de oprichting van de Bond van Zuivelfabrieksarbeiders in 1900 kwam daar verandering in.¹²⁰ Deze oprichting getuigde van de toenemende strijdvvaardigheid van de landarbeiders.¹²¹ De NBLA stelde zich als doel alle arbeiders en arbeidsters in de land- en tuinbouw, in de venen en in de aanverwante bedrijven in één organisatie te verenigen. De bond wilde de stoffelijke en zedelijke toestand van de arbeiders verbeteren en ging ervan uit dat arbeiders hun ontvoogding zelf ter hand namen. Bij de jonge bond sloten zich veel nieuwe leden aan, maar deze 'groei' ging gepaard met een al even snel verlies. Leden wisselden nogal eens van werkgever en bovendien was het merendeel van hen losse arbeider met sterk wisselende inkomsten. Landarbeiders verdienden amper de helft van werknemers in andere sectoren. Bovendien hadden de afdelingen te maken met tegenwerking van boeren en dominees.¹²²

Protestants-christelijke landarbeiders gaven de voorkeur aan een eigen confessionele organisatie. In 1901 richtten zij de Protestants-Christelijke Bond van Land-, Tuinbouw- en Veldarbeiders op.¹²³ De impuls hiertoe was uitgegaan van één van de voormannen van het protestants-christelijke Nederlandse Werkliedenverbond 'Patrimonium,' J. Huizinga. Voorlieden binnen het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) hadden zich al langer verzet tegen het in hun ogen te ver naar vrijzinnigheid overhellende ANWV. Toen het verbond zich uitsprak voor steun aan het neutrale openbaar onderwijs was de maat vol. Zij achtten, geheel in de lijn van A. Kuyper, christelijk onderwijs noodzakelijk. Daarnaast constateerden zij onvoldoende bereidheid tot samenwerking met de patroons. Tegenover de neutraliteit op

het terrein van de levensbeschouwing én tegenover de opkomende klassenstrijd van het socialisme stelden zij belijdend christendom en harmonie tussen arbeiders en ondernemers als de enige ware fundamenten. Op deze gronden scheidden protestants-christelijke leden van het ANWV zich af van het Verbond en richtten in 1876 Patrimonium op. Anders dan het ANWV telde Patrimonium behalve werknemers ook ondernemers onder zijn leden.¹²⁴ De protestants-christelijke landarbeidersbond bereikte in 1904 zijn hoogtepunt met zeshonderd vijftig leden, maar ging in 1906 ten onder.¹²⁵ Verspreid over het land bleven nog enkele lokale verenigingen over en er kwamen ook nieuwe bij, meestal als gevolg van stakingen.¹²⁶

Langzaam won ook de organisatiegedachte op katholieke grondslag veld. De arbeidersbond St. Elisabeth uit Hillegom was aangesloten bij de in 1888 opgerichte R.K. Volksbond te Haarlem. Van daaruit werd de basis gelegd voor de oprichting van de R.K. Landarbeidersbond St. Deusdedit in 1904. De oorsprong van de bond lag in de bloembollenstreek waar al langer spanningen bestonden tussen werkgevers en arbeiders. Na diverse vergeefse pogingen om een eigen katholieke bond op te richten kwamen, met medewerking van sommige werkgevers die op die manier aansluiting bij een socialistische organisatie wilden voorkomen, enkele lokale verenigingen tot stand. De meest vooruitstrevende bestuursleden streefden naar een centrale organisatie die meer krachtadig zou kunnen optreden. Zij achtten daarbij de omvorming van de publieke opinie ten gunste van de landarbeider van groot belang.¹²⁷ A.J. Loerakker (1873-1950), vanaf het begin betrokken bij de oprichting van de katholieke landarbeidersbond waarvan hij later voorzitter zou worden,¹²⁸ klaagde er in zijn gedenboek over dat 'vele gezaghebbende personen, waaronder "volksvertegenwoordigers" en ook de verschillende regeringen, ja zelfs vele Eerw. Geestelijken, over landarbeiders sprekend feitelijk de meest onbehoorlijke redeneringen durfden opzetten. Elke statistiek - hoe onvolkomen in die dagen ook - moest hen doen zien, hoe treurig het met de verhoudingen in onze bedrijven gesteld was. Lange arbeidsdagen, loontjes, die ver en ver achter die van andere groepen lagen, vrouwenarbeid en kinderexploitatie op grote schaal, maar dat alles konden of wilden zij niet zien. In de landbouw met zijn "patriarchale!" - dat woord gebruikte men bij voorkeur! - verhoudingen moest men eigenlijk geen arbeidersorganisaties hebben. In elk geval moest de Overheid zich daarmee niet bemoeien, hetgeen door haar dan ook konsekwent werd nagelaten.'¹²⁹

Als reactie op de katholieke organisatievorming bij de landarbeiders besloten ook de werkgevers in de bloembollenstreek zich te verenigen in plaatselijke patroonsbonden. Een al te harde houding konden de werkgevers zich echter niet veroorloven omdat zij dan hun jonge en meest energieke arbeiders dreigden te verliezen. Teneinde hen te behouden voerden de werkgevers noodgedwongen kleine verbeteringen in.

Het was de bedoeling een centrale organisatie op te richten waarin alle R.K. Land- en Tuinbouwarbeidersverenigingen over het gehele land zouden worden opgenomen. In de praktijk bleek echter dat de aangesloten verenigingen praktisch hun zelfstandigheid behielden. Het ledental groeide slechts langzaam. Begon de organisatie met bijna tweehonderd leden, acht jaar later telde ze er negenhonderd. Een niet te verwaarlozen factor bij de trage ontwikkeling was de houding van veel priesters. Een toenemend aantal van hen zag het nut niet in van landarbeidersorganisaties, terwijl anderen er min of meer vijandig tegenover stonden.¹³⁰

De organisatie van landarbeiders in eigen bonden en de wijze waarop zij actie voerden plaatsten de boeren voor een voor hen onbekend verschijnsel. Het versnelde wel hun bereidheid om tot zaken te komen, al ging dit aanvankelijk mondjesmaat. Zo sloten in Groningen het bestuur van de afdeling Uithuizermeeden van het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen (GNG) en een plaatselijke werkliedenvereniging in 1902 een overeenkomst met betrekking tot de koppelaarheid.¹³¹ Door de vele stakingen drong bij de boeren het besef door dat het de landarbeiders menens was en zij voelden zich genoodzaakt hun eigen positie te versterken. In 1907 richtten zij te Winschoten een Bond van Werkgevers in het landbouwbedrijf op. Het doel was 'zoodanige arbeidstoestanden te verkrijgen, dat den landbouwer eene regelmatige en onbelemmerde uitoefening van zijn bedrijf en den arbeider een behoorlijk loon wordt gewaarborgd, zoo mogelijk in samenwerking met andere bonden van werkgevers in het landbouwbedrijf.'¹³² De werkgeversbond trachtte dit doel enerzijds te bereiken door het bevorderen van cao's en door het streven naar vreedzame oplossingen van arbeidsgeschillen, anderzijds door in het algemeen de rechten en belangen van de werkgevers voor te staan.¹³³ Andere plaatsen volgden in die delen van Groningen waar de vakbeweging voet aan de grond had gekregen.¹³⁴ Buiten de provincie Groningen organiseerden boeren zich pas laat als werkgeversvereniging, wellicht mede tengevolge van de relatief zwakke landarbeidersvakbonden.¹³⁵ De vorm waarin boeren zich als werkgevers bundelden verschilde per landbouworganisatie. Boeren die waren aangesloten bij de algemene landbouwmaatschappijen richtten, los van de landbouwmaatschappijen, boerenwerkgeversorganisaties op. Ook de protestant-christelijke boeren in Groningen organiseerden zich in een werkgeversbond. Voor katholieke boeren nam de Nederlandse Boerenbond de rol van werkgeversorganisatie op zich.

Niet alleen ten aanzien van de boeren stelde de overheid zich terughoudend op, hetzelfde gold voor haar opstelling ten opzichte van de landarbeiders. Met betrekking tot het nemen van beschermende wettelijke maatregelen ten behoeve van arbeiders, vrouwen en kinderen die werkzaam waren in de landbouw, bleef wetgeving ter verbetering van hun positie lange tijd achterwege. De Arbeidswet van 1889, die de vrouwen- en kinderarbeid regelde,

was niet van toepassing op de landbouw. Hierin kwam bij de herziening van deze wet in 1901 geen verandering. De in datzelfde jaar totstandgekomen Ongevallenwet volgde een soortgelijke weg. Deze sloot arbeiders die werkzaam waren in de land- en tuinbouw uit, terwijl de wet wel gold voor veenarbeiders en zuivelbewerkers.¹³⁶ Ook bij andere sociale wetten werd de landarbeid uitgesloten. Het in 1905 door het kabinet-Kuyper ingediende, en later meerdere malen herziene, wetsontwerp tot verzekering van ongevallen van personen werkzaam in de landbouw, kwam in het parlement niet tot volledige behandeling. Boeren hadden een aanzienlijk aandeel in het verzet. Zij voelden niets voor de voorgestelde centrale uitvoering door een rijksorgaan, maar wilden de uitvoering zelf in handen houden.¹³⁷ Volgens Cees Schelling, oud-voorzitter van de Voedingsbond FNV, was er geen categorie waarvan de belangen zo lang waren verwaarloosd en de arbeidsvoorwaarden zo slecht geregeld als die van de landarbeiders.¹³⁸

Het zou tot 1923 duren voordat de Land- en Tuinbouwongevallenwet in werking trad, waarvan de uitvoering werd opgedragen aan de Rijksverzekeringsbank en aan bedrijfsverenigingen. Daarmee kwam een einde aan de jarenlange wettelijke achterstelling van rechtsbescherming voor landarbeiders. Positief voor de wederzijdse verhoudingen was de bepaling in de wet dat in de besturen van bedrijfsverenigingen werkgevers en werknemers paritair vertegenwoordigd waren. Bestuursleden van boeren- en landarbeidersorganisaties ontmoetten elkaar regelmatig en geleidelijk ontstond een sfeer van vertrouwen tussen beide groepen. Met de erkenning van bedrijfsverenigingen als decentrale organen boekten de confessionelen ook in de landbouw een belangrijke overwinning in hun strijd tegen centrale organen.¹³⁹

LANDARBEIDERSWET

Al in 1885 had het bestuur van het GNG zich gericht op een groot aantal verenigingen 'die zich bezig houden met de bevordering van de zedelijke en stoffelijke belangen des volks' en vastgesteld dat 'de afdeelingen van het Genootschap, als voornaamste middel, om die belangen bij de arbeiders te lande te bevorderen, beschouwen eigen grondbezit. Derhalve wordt gewenscht, dat de afdeelingen in dien geest werkzaam mogen zijn.'¹⁴⁰ Het zou nog ruim twintig jaar duren voordat de Staatscommissie voor de Landbouw van 1906 in 1909 voorstelde te komen tot wetgeving, die het voor landarbeiders mogelijk maakte een woning met grond te verkrijgen in eigendom of pacht. In deze periode rustte ook in liberale kring geen taboe meer op staatsingrijpen, teneinde verbeterde omstandigheden voor de gehele plattelandsbevolking te bereiken. Desalniettemin zou het tot 1911 duren voordat een daartoe strekkend wetsontwerp werd ingediend. De Landarbeiderswet maakte het mogelijk de oude wens van het GNG in vervulling te doen gaan. Het was dus niet verwonderlijk dat er bij de Groninger landbouwmaatschappijen veel belangstelling voor bestond.¹⁴¹

Binnen de landbouwwereld waren er echter grote verschillen van inzicht over de algemene strekking van de wet. De Nederlandsche Bond van Arbeiders in de Landbouw NBAL (de opvolger van de NBLA, zie volgende paragraaf) sprak zich uit tegen het wetsontwerp wat betreft het in eigendom verkrijgen van woning en grond. Dit zou de landarbeider alleen maar vastketenen aan de grond en daarmee zijn positie als aanbieder van arbeidskracht ondermijnen. Wel wilde de bond gebruikmaken van de in het wetsontwerp beoogde verstreking van los land in pacht. Veel landarbeiders pachtten namelijk al stukjes land, maar moesten daar een te hoge pacht voor betalen. De SDAP sloot zich aan bij dat standpunt.¹⁴² De katholieke landarbeidersbond was voorstander van de wet, maar voelde zich tegengewerkt door een van de voormannen van de Nederlandse Boerenbond, pater G. van den Elsen. Volgens de katholieke landarbeidersbond St. Deusedit ging Van den Elsen 'daartegen op de meest onheuse wijze te keer.'¹⁴³ Van den Elsen zag de landarbeiderskwesie vooral als een onderdeel van het boerenvraagstuk. "Wil men de oorzaken kennen van den toestand der arbeiders op het land, dan dient men eerst dien der boeren te onderzoeken. Wil men hun lot verbeteren, dan moet men eerst dat der boeren verbeteren."¹⁴⁴ Ondanks het verzet van Van den Elsen steunde de NBB het wetsvoorstel. Politiek bestond er overigens weinig weerstand tegen de wet die pas in 1918 in werking trad.¹⁴⁵ In de praktijk sloeg de Landarbeiderswet het best aan in de provincie Groningen. Tien jaar na de inwerkingtreding lag ruim de helft van de in totaal uitgegeven grond in die provincie.¹⁴⁶

STERKER WORDENDE LANDARBEIDERSBONDEN IN CONFLICT MET DE BOEREN

In 1909 gingen de Zuivelbewerdersbond en de NBLA samen in de Nederlandse Bond van Arbeiders in de Landbouw (NBAL). Deze sloot zich aan bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en werd onderdeel van de socialistische arbeidersbeweging. De tot dan toe regelmatig voorkomende strijd met het NAS behoorde tot het verleden. Vanaf de aansluiting bij het NVV bepaalde dit vakverbond de vorm en de richting van de NBAL. Volgens de eigen geschiedschrijving was de NBAL naar binnen democratisch met een sterk centraal gezag. Naar buiten was de bond anti-kapitalistisch, in staat en gereed tot aanval en verweer, en geen enkel wettig middel verwaarlozend.¹⁴⁷ Teneinde een teveel aan namen van organisaties te vermijden zal de NBAL verder worden aangeduid als de 'sociaal-democratische' landarbeidersbond.

In 1912 achtte de afdeling Usquert van de NBAL in Noord-Groningen de tijd gekomen, over te gaan tot het voeren van actie. Reeds geruime tijd had het bondsorgaan geschreven over de toenemende voorspoed in de landbouw en het daarbij achterblijven van de lonen. Voorstellen van de bond tot loonsverhoging vonden bij de boeren echter geen gehoor. Als reactie hierop brak

in het voorjaar van 1912, terwijl het werk op het land een aanvang moest nemen, onder de koppelarbeiders een staking uit die binnen enkele dagen algemeen was. Toen de boeren geconfronteerd werden met de resolute houding van de landarbeiders en de daarmee samenhangende machtsontwikkeling, bonden zij in. Zij gingen met praktisch alle eisen akkoord en binnen enkele dagen was de staking geëindigd. Het propagandistische effect van de overwinning beperkte zich niet tot Usquert, ook in de rest van het land maakte de bond een snelle groei door.¹⁴⁸ Bovenstaande lijkt een bevestiging van hetgeen een oud-boerenwerkgever uit Usquert vertelde: 'Voor de arbeiders begon bij Usquert de victorie.'¹⁴⁹

In 1914 werd de protestants-christelijke landarbeidersbond heropgericht. Hiervoor was de basis een vijftal jaren eerder gelegd in het Oost-Groningse Oldambt, waar toen een nieuwe landarbeidersorganisatie werd opgericht. De grootste stimulans was echter uitgegaan van het in 1909 opgerichte Christelijke Nationaal Vakverbond (CNV), dat streefde naar concentratie en bundeling tot levenskrachtige organisaties. Het CNV gaf in 1914 de stoot tot de oprichting van de Nederlandsche Christelijke Bond van Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelarbeiders, kortweg de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) genoemd.¹⁵⁰ Gedurende de eerste jaren bleef de bond klein van omvang. Eén van de belangrijkste redenen was dat het de Nederlandse boeren, tengevolge van de Eerste Wereldoorlog, goed ging waardoor ook voor de landarbeiders een betrekkelijk gunstige situatie ontstond. Zij deelden weliswaar niet in de winsten, maar boeren waren meer dan tot dan toe bereid tot het maken van collectieve loonafspraken.

De NCLB kende vier nogal van aard verschillende groepen van leden: landarbeiders in Groningen, zuivelbewerders in Friesland, veenarbeiders uit de omgeving van Emmen en arbeiders in de bloembollenindustrie uit de omgeving van Hillegom en Lisse.¹⁵¹

Niet overal kreeg de NCLB echter voet aan de grond. Zo beheersten in de overwegend orthodox-protestantse provincie Zeeland de welgestelde boeren het economische en sociale leven bijna volledig. Zij troffen elkaar wekelijks op de graanbeurs of op de markt en wisselden daar gegevens uit over de lonen van hun arbeiders, maar ze hielden ook bij of er niet een arbeider was met opstandige neigingen. Die liep het gevaar uitgesloten te worden. Voor landarbeiders in Zeeland was het moeilijk aan de macht van de boeren te ontsnappen. Terwijl de sociaal-democratische landarbeidersbond in Zeeland geen enkele afdeling had, beschouwden grote delen van de gereformeerde boeren ook het lidmaatschap van de NCLB als revolutionair.¹⁵²

In een gesprek met journalist K. Slager, zelf zoon van een Zeeuwse landarbeider, gaf een andere oud-landarbeider zijn indrukken als volgt weer: "Landarbeider, m'n jongen, dat was het minste dat er bestond. Ik durf je best te zeggen dat ik me altijd minderwaardig gevoeld heb. En zo werd je ook beschouwd: minder wàs er niet. En dat was niet alleen omdat het zulk zwaar en

vuul werk was. Nee, want dat went nog wel, 'ee. Maar omdat je nooit ene dõnder verdiende!'"¹⁵³

De katholieke landarbeidersbonden streefden naar betere arbeidsvoorwaarden en gaven de voorkeur aan een collectief contract. In 1912 bleek in een bespreking met de patroonsbond Haarlem dat er van de door de arbeiders gewenste verbetering van de arbeidsvoorwaarden niets kon komen. Dit was het sein tot het voeren van actie waaraan ook de sociaal-democratische landarbeidersbond meedeed. De stakingen werden een succes, werkgevers erkennen het recht van arbeiders zich te organiseren en de katholieke bond sloot in 1914 zijn eerste cao af. Geleidelijk slaagde St. Deusededit er in ook in andere delen van het land nieuwe afdelingen op te richten.¹⁵⁴ In 1914 telde de katholieke landarbeidersbond tweeduizend leden.¹⁵⁵ Het ledenaantal van de gezamenlijke landarbeidersbonden steeg van achthonderd in 1896 tot ruim elfduizend in 1914.¹⁵⁶

LANDBOUWORGANISATIES IN GRONINGEN

Naar aanleiding van de opheffing van de provinciale Commissies van Landbouw in 1850, besloten de Provinciale Staten van Groningen in 1851 gebruik te maken van de mogelijkheid voor eigen rekening een provinciale commissie in het leven te roepen. Haar taak was in hoofdzaak gericht op het verzamelen van informatie over 'alles, wat tot den landbouw en veeteelt, binnen de provincie in den ruimsten omvang behoort'.¹⁵⁷ Aan de hand van de ingewonnen informatie moest de commissie voorstellen doen tot verbetering van de landbouw, die behoorden tot de taak van het provinciaal bestuur. Geleidelijk groeide binnen het provinciebestuur echter de overtuiging dat de verschillende maatschappijen en genootschappen van landbouw en nijverheid deze werkzaamheden met evenveel resultaat zelf zouden kunnen verrichten. Bijna twintig jaar na de oprichting stierf de Groninger Commissie van Landbouw een stille dood.¹⁵⁸

Een aantal jaren na de oprichting van het Genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam (GNO) ontstond in de provincie Groningen onvrede over deze provinciale organisatie. Begin februari 1853 ontwikkelden 'eenige landbouwers en vrienden van den landbouwersstand' te Veendam het idee, een nieuwe landbouwvereniging op te richten. Aansluiting bij het GNO vonden zij om twee redenen niet wenselijk. Allereerst wilde men in Veendam een vereniging die uitsluitend was gewijd aan de landbouw, terwijl het GNO de nijverheid in het algemeen voorstond. In de tweede plaats was men van plan om de jaarlijkse contributie van ruim vijf gulden met meer dan de helft te verlagen. Zij wierven vooral leden in gebieden die grotendeels vielen buiten het eigenlijke werkgebied van het GNO. Op 2 juni 1853 werd de Maatschappij van Landbouw in de provincie Groningen (MLG) opgericht.

Niet minder dan tweehonderd vijftig personen gaven zich op voor het lidmaatschap. Een burgemeester werd tot voorzitter gekozen. Het bestuur bestond verder uit een onder-directeur van een landbouwschool, een procureur, een advocaat, een vervener en een landbouwer, tevens fabrikant.

Voortaan had de provincie Groningen dus twee regionale landbouworganisaties. Het GNO werkte in hoofdzaak in het noorden van de provincie en hield zich, behalve met de bevordering van de landbouw, ook bezig met andere takken van nijverheid. De MLG vond vooral haar werkgebied in het zuidoosten van de provincie en stelde zich uitsluitend de bevordering van de landbouw ten doel.¹⁵⁹ Bij deze twee organisaties bleef het niet. Veel boeren in het werkgebied van het GNO zagen af van het lidmaatschap wegens de bezwaren die kleefden aan het bijwonen van vergaderingen, vooral tijdens de winter. Bij hen bleef de behoefte bestaan aan plaatselijke organisaties. In de Marne werd in 1854 de 'Maatschappij van Land- en Tuinbouw de Marne' opgericht. Om min of meer dezelfde reden kwam in het Westerkwartier in 1858 de 'Maatschappij ter bevordering van Nijverheid in het Westerkwartier' tot stand. Beide organisaties gingen ten koste van het GNO. Ook de MLG verloor een van haar afdelingen, Schildwolde, die in 1863 zelfstandig verder ging onder de naam 'Genootschap van Landbouw en Veeteelt Duurswold'.¹⁶⁰ Geen enkele provincie kende zo'n sterke versnippering van landbouworganisaties als Groningen.¹⁶¹

De MLG trachtte voortdurend een concentratie van het landbouwverenigingsleven in de provincie te bewerkstelligen met als resultaat dat de organisaties 'de Marne' en 'Duurswold' respectievelijk in 1868 en 1876 werden opgeheven. 'Het Westerkwartier' handhaafde echter zijn zelfstandigheid. In tegenstelling tot de MLG voelde het GNO weinig voor samenwerking en hield de boot af. Het GNO erkende wel de wenselijkheid van één provinciale landbouworganisatie, maar zag als de meest doelmatige mogelijkheid dat de verschillende afdelingen van de MLG zich aansloten bij het GNO, 'de oudste vereeniging ter bevordering van landbouw en nijverheid in deze provincie, en die in alle opzichten in een bloeiende staat verkeert'.¹⁶² Het hieruit naar voren komende superioriteitsgevoel van het GNO verhinderde nog geruime tijd een daadwerkelijke toenadering, maar uiteindelijk bleven de aanhoudende inspanningen van de MLG niet zonder resultaat. Op 1 januari 1879 fuseerden beide organisaties in een nieuwe vereniging, het 'Genootschap van Nijverheid in de Provincie Groningen' (GNG). Een bijna twintig jaar durende periode van steeds nieuwe, maar immer weer mislukkende pogingen tot concentratie in het landbouwverenigingsleven in de provincie Groningen vond daarmee - althans voorlopig - zijn afsluiting.¹⁶³

Het GNG bracht geen duurzame eenheid tot stand. Allereerst waren er de plaatselijke dorpslandbouwverenigingen die, evenals in andere provincies, ook in de provincie Groningen vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw een sterke ontwikkeling hadden gekend. Zij functioneerden onafhankelijk van elkaar, hielden zich in de eerste plaats bezig met de behartiging van

de belangen van haar leden en lieten zich weinig of niet in met de behandeling van algemene landbouwvraagstukken. Daarnaast vroegen zij slechts een lage contributie. Zij oefenden een grote aantrekkingskracht uit tengevolge waarvan veel leden van het pas totstandgekomen GNG overliepen naar de lokale verenigingen.

Dorpslandbouwverenigingen in Groningen ontstonden, voor zover bekend, het eerst in de Veenkolonin. Zij hielden zich in hoofdzaak bezig met de belangenbehartiging van haar leden in engere zin, zoals de gezamenlijke aankoop van landbouwbenodigdheden. Geleidelijk groeide de behoefte aan onderling contact en vanaf 1880 vergaderden zij eenmaal per jaar gezamenlijk. Pogingen vanuit de dorpslandbouwverenigingen om zich aan te sluiten bij het GNG, teneinde te komen tot één provinciaal Genootschap, mislukten. Men vond het verschil tussen de landbouw in de Veenkoloniën en op de klei te groot. Bovendien was de te hoog geachte contributie een bezwaar.¹⁶⁴

Het GNG betreurde deze gang van zaken zeer, temeer daar het totaal aantal georganiseerde boeren in die provincie schiel afstak tegen de grote ledentalen van de Hollandsche en Friesche landbouwmaatschappijen. Het GNG raakte meer en meer overtuigd van de noodzaak van een krachtige organisatie. In 1887 nodigde het bestuur 'Het Westerkwartier' en de landbouwverenigingen in de Veenkoloniën uit, zich aan te sluiten bij het GNG. Deze poging had geen succes. 'Het Westerkwartier' stelde de eigen zelfstandigheid te zeer op prijs en ook de gezamenlijke vergadering van dorpslandbouwverenigingen in de Veenkoloniën handhaafde haar eerder ingenomen standpunt.¹⁶⁵ Opnieuw manifesteerden zich dezelfde scheidslijnen als destijds tussen het GNO en de MLG.

In de Veenkoloniën leidden de gezamenlijke vergaderingen van de dorpslandbouwverenigingen in 1889 tot de oprichting van de Veenkoloniale Landbouwbond (VLB). Hierbij was het de nadrukkelijke bedoeling dat in het bijzonder veenkoloniale landbouwbelangen zouden worden behartigd. Vooral het feit dat twee jaar later voor het eerst een praktiserende boer het voorzitterschap in handen kreeg was van grote betekenis voor de VLB. Het streven van de organisatie was gericht op de behartiging van de algemeen gevoelde belangen van de leden opdat de gewone boer er zich thuis zou voelen. Desondanks ging het de bond niet voorspoedig, zijn ledental bleef laag.

Op het einde van de eeuw overschaduwden de moeilijkheden rond de afzet van aardappelen in de Veenkoloniën de overige problemen. Uit onvrede met het beleid van de VLB, die een te volgzame houding ten opzichte van de aardappelfabrikanten werd verweten, werd in 1898 de Noord-Nederlandse Boerenbond 'Eendracht' opgericht. Hij hield zich in het bijzonder bezig met de afzet van aardappelen. Toch bevredigde het gescheiden optrekken niet en beide bonden zochten naar een nieuwe samenwerkingsvorm. Die kwam in 1903 tot stand toen de Veenkoloniale Landbouwbond en Eendracht fuseerden en opgingen in de Veenkoloniale Boerenbond (VBB). Het bestuur oor-

deelde het niet raadzaam, tevens samen te gaan met de organisatie op de 'Groninger klei'.¹⁶⁶

Om aan te geven dat in de naam van een provinciale boerenorganisatie de landbouw expliciet genoemd moest worden, had het GNG in 1900 besloten zijn naam te veranderen in Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid (GMLN).¹⁶⁷ Voor de GMLN betekenden de ontwikkelingen in de Veenkoloniën dat praktisch alle daar gevestigde afdelingen werden opgeheven waardoor de organisatie haar provinciale karakter verloor. Daar kwam nog bij dat ook buiten de Veenkoloniën een toenemend aantal dorpslandbouwverenigingen verrees.¹⁶⁸

De GMLN en de VBB groeiden wel in ledentallen, maar veel minder sterk dan de zelfstandige dorpsverenigingen. In 1908 was meer dan de helft van de georganiseerde boeren in Groningen aangesloten bij een zelfstandige dorpsvereniging, minder dan een vierde bij de GMLN en amper een vijfde bij de VBB.¹⁶⁹ Deze ontwikkelingen waren een streep door de rekening van degenen die trachtten meer eenheid te brengen in het Groninger landbouworganisatiewezen. J.B. Westerdijk, voorzitter van de GMLN en tevens lid van het College van Gedeputeerde Staten, was de drijvende kracht achter het streven naar één landbouworganisatie waarin alle Groninger boeren verenigd zouden zijn. Hij betreurde het zeer dat samenwerking telkens weer afstuitte op gebrek aan geldelijke middelen. Westerdijk keek met enige afgunst naar het Pruisische voorbeeld waar de Landbouwkamers gemachtigd waren opcenten te heffen op de onbebouwde eigendommen 'zoodat alle grondeigenaren, ook de onwilligen onder hen, iets bijdragen. Hoe verlamdend werkt niet bij ons het gebrek aan fondsen. Hoeveel meer zouden wij niet kunnen doen, wanneer wij niet steeds met geldgebrek te kampen hadden!'¹⁷⁰ Westerdijk constateerde dat in de provincie Groningen de versnippering van krachten sterker was dan elders en achtte het merkwaardig 'dat de Groninger landbouwers, wier blik in menig opzicht ruimer is dan die van de landbouwers in andere provinciën, het belang van meerdere aaneensluiting nog niet genoegzaam inzien.'¹⁷¹ Mede naar aanleiding van het Friese voorbeeld realiseerde hij zich dat voor een sterke organisatie een deskundige, bezoldigde secretaris nodig was, en een eigen weekblad. Dit alles kostte echter veel geld en aangezien alle pogingen tot meer eenheid steeds weer waren afgeketst op de hoogte van de contributie, zocht hij in 1908 naar nieuwe mogelijkheden van financiering.¹⁷² Geïnspireerd door het Pruisische voorbeeld ontwierp hij samen met Derk Roelfs Mansholt een plan. Dit behelsde onder andere dat voor een gedeelte van de benodigde gelden een beroep zou worden gedaan op de provincie in de vorm van de heffing van opcenten op onbebouwde eigendommen. Provinciale Staten van Groningen gingen hiermee akkoord met als gevolg dat de contributie van de leden zeer laag kon blijven, niet meer dan vijftien cent per lid per jaar.¹⁷³ Ook was het streven niet langer gericht op een fusie van de bestaande landbouworganisaties, maar op federatieve

samenwerking met behoud van ieders zelfstandigheid.¹⁷⁴ Nu de geldkwestie geregeld leek terwijl de eigen zelfstandigheid gegarandeerd bleef, gingen de besturen van de GMLN, de VBB en 'het Westerkwartier' vlot akkoord. Van de dorpslandbouwverenigingen gaf echter niet meer dan twintig procent gevolg aan de uitnodiging toe te treden tot de Groninger Landbouwbond, de federatieve samenwerkingsorganisatie die in 1909 tot stand kwam.¹⁷⁵

Het ledental van de Groninger Landbouwbond steeg en eindelijk was volgens veler verwachting de zo lang begeerde vruchtbare samenwerking binnen één landbouworganisatie totstandgekomen. Dit was echter slechts schijn. Zo bracht de gekozen constructie met haar zeer lage contributie geen oplossing voor de - door de GMLN noodzakelijk geachte - aanstelling van een betaalde secretaris of van de uitgave van een eigen weekblad. Daarbij was de financiële basis minder hecht dan werd verondersteld omdat, tengevolge van de zich geleidelijk wijzigende samenstelling van het college van Provinciale Staten, toenemend verzet ontstond tegen de bijdrage van de provincie. Bovendien werd opnieuw pijnlijk duidelijk dat de onderscheiden delen, naast gemeenschappelijke belangen, grote verschillen vertoonden in opvattingen en behoeften.¹⁷⁶

2.3 DE EERSTE WERELDOORLOG EN ZIJN GEVOLGEN VOOR DE ORGANISATIES

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 veranderde niet alleen het politieke wereldbeeld, het wijzigde ook het mensbeeld ingrijpend. Het optimisme van de negentiende eeuw ebde weg. Zowel het liberalisme als het socialisme werd geremd in zijn vooruitgangsgeloof. Twijfel aan fundamentele overtuigingen breidde zich uit. Vooral onder jongeren groeide een cynisme dat dieper ging dan de kritische houding van een jonge generatie tegenover oudere leiders. Hoewel Nederland als neutraal land buiten de directe oorlogshandelingen viel, deelde men in de algehele angst- en malaise-stemming. Het land werd door de oorlog dieper geschokt dan de meesten hadden vermoed.¹⁷⁷

Nederland was voor zijn voedsel en grondstoffen sterk afhankelijk van het buitenland en meteen na het begin van de oorlog ondervond het internationale verkeer belemmeringen. Ondanks een tekort aan grondstoffen moest de landbouwproductie worden opgevoerd ten behoeve van de binnenlandse voedselvoorziening. Teneinde die veilig te stellen greep de regering noodgedwongen in bij de landbouw en nam zij maatregelen die de bedrijfsvrijheid van de boeren aantastten. Zo werd meteen al in augustus 1914 de export van landbouwproducten - waar in het buitenland grote vraag naar was - gedeeltelijk verboden. Een andere maatregel stelde de regering in staat levensmiddelen in beslag te nemen, teneinde te voorkomen dat die werden achtergehouden of door prijsopdrijving te schaars zouden worden. Boeren werden verplicht producten te leveren voor binnenlands gebruik tegen door de rege-

ring vastgestelde prijzen.¹⁷⁸ De minister had de bevoegdheid, het verbouwen van bepaalde gewassen te beperken of te verbieden indien en voor zover hij dat nodig achtte. Om gewenste teelten te bevorderen stelde de regering premies beschikbaar. Voorts werd gewerkt op het gemoed van de landbouwers door het verspreiden van platen en sluitzegels met als opschrift: 'Koren! Het Vaderland vraagt koren, spoedig en veel.'¹⁷⁹

De regering zag zich genoodzaakt over te gaan tot de invoering van distributiemaatregelen. Tegelijkertijd verminderde de koopkracht van de bevolking door de toenemende werkloosheid en door de hoge kosten van levensonderhoud waarbij de loonstijgingen achterbleven. Door de schaarste waren alleen de beter gesitueerden in staat hun rantsoen aan te vullen door het betalen van woekerprijzen via de zwarte markt.¹⁸⁰

Landbouwminister dr. F.E. Posthuma, die de distributie als taak had, was de minst benijdenswaardige beleidsman in het kabinet. Hij zag zich gedwongen in te grijpen in alle mogelijke verhoudingen met als onvermijdelijk gevolg dat er alom grote ontevredenheid ontstond.¹⁸¹ Nadat Duitsland in februari 1917 een onbeperkte duikbotenoorlog afkondigde en de Verenigde Staten kort daarna deelnamen aan de oorlog werd de toestand ernstiger. Aanvoer van meststoffen, veevoeders en broodgranen lag vrijwel geheel stil en Nederland was aangewezen op de voortbrengselen van eigen bodem. De grootste verandering was dat graan zoveel mogelijk moest worden gereserveerd voor menselijke voeding, waardoor een groot tekort ontstond aan veevoeders. Dit leidde binnen enkele maanden tot een sterke vermindering van de veestapel, eerst van varkens en pluimvee, later ook van rundvee.¹⁸²

Niet alleen consumenten waren ontevreden over schaarste en hoge prijzen, ook de boeren waren allermist te spreken over het toenemende aantal wetten en regelingen waarmee zij zich geconfronteerd zagen. Propaganda en premies voor het telen van voedingsgewassen leverden niet het gewenste resultaat op, met als gevolg dat de regering vanaf 1917 teeltbeperkingen oplegde ten aanzien van bepaalde gewassen. Gezien de hoge prijzen van vlees en melkproducten hadden boeren hun oorspronkelijke teelt van veevoedergewassen grotendeels voortgezet, maar vanaf 1917 kon dat niet meer. De inkrimping van de veestapel trof vooral de boeren op de zandgronden die in hoofdzaak hun inkomsten hadden van varkens, vlees en eieren. Vanwege de voorrang voor de voedselvoorziening werden in 1917, nog voordat de boeren konden oogsten, hun gewassen al via een ministerieel decreet in beslag genomen. Boeren die zich niet aan de voorschriften hielden konden rekenen op controle via militaire patrouilles en huiszoekingen. Dit alles stimuleerde de boeren niet om hun medewerking te verlenen.¹⁸³ Onder druk van voedselrellen in verschillende steden scherpte de regering het beleid nog verder aan. De scheurwet van 1918 verplichtte de boeren grasland om te zetten in bouwland, maar deze wet kwam niet meer volledig tot uitvoering omdat enkele maanden later de oorlog afliep.¹⁸⁴

De Eerste Wereldoorlog betekende een omslag in het tot dan gevoerde landbouwbeleid. Boeren werden geconfronteerd met een niet eerder gekende inmenging van de regering in de bedrijfsvoering. Zij moesten, in het belang van de voedselvoorziening, de redelijk succesvolle veredelingslandbouw terugbuigen in de richting van de akkerbouw.¹⁸⁵ De andere kant van de medaille was dat de boeren profiteerden van de hoge prijzen voor hun producten. Die maakten de ongemakken van bedrijfsaanpassingen en de door de overheid verplichte leveringen ruimschoots goed.¹⁸⁶

Landbouworganisaties speelden een belangrijke rol bij de advisering en uitvoering van maatregelen op landbouwgebied.¹⁸⁷ Vanaf het begin van de oorlog belegde de landbouwminister regelmatig vergaderingen met bestuurders om de problemen te bespreken.¹⁸⁸ Voor de uitvoering kwam veel neer op de provinciale landbouwmaatschappijen en boerenbonden. Het NLC, waarbij toen ook de interconfessionele boerenbonden waren aangesloten, telde in 1913 ruim honderddertigduizend leden.¹⁸⁹ Desondanks verliep niet alles geruisloos en de onvrede onder boeren duurde tot na de oorlog voort.¹⁹⁰

Een positief gevolg van de actieve opstelling van de landbouworganisaties tijdens de oorlog was dat boeren het belang van sterkere organisaties breder gingen inzien.¹⁹¹ Ongeorganiseerde boeren en degenen die uitsluitend lid waren van een dorpsvereniging, sloten zich uit eigenbelang in groten getale aan bij één van de provinciale organisaties. Na afloop van de oorlog trokken zij zich daar echter weer uit terug.¹⁹²

Voor de positie van de landarbeiders was de oorlogsperiode niet ongunstig. Tengevolge van de mobilisatie waren arbeidskrachten in de landbouw vaak bijzonder schaars. Dit vertaalde zich in aanzienlijke loonsverhogingen, soms met twintig procent. Gezien de hoge prijzen voor de landbouwproducten kwamen de loonsverhogingen zonder ernstige moeilijkheden tot stand.¹⁹³ Ook waren boeren meer bereid tot het afsluiten van cao's. Anders dan in de industrie kwam onder de landarbeiders tot begin 1918 praktisch geen werkloosheid voor.¹⁹⁴

OPRICHTING CHRISTELIJKE BOEREN- EN TUINDERSBOND

Naar aanleiding van het vijftienvijftigjarig bestaan van de christelijke werkgeversvereniging Boaz tijdens het laatste oorlogsjaar wierp H. Colijn (1869-1944, geboren als boerenzoon in de Haarlemmermeer, minister van Oorlog en Marine van 1911 tot 1913¹⁹⁵ en in de jaren dertig minister-president¹⁹⁶), die sinds kort voorzitter was, zich op als vernieuwer van de min of meer ingeslapen vereniging. Hij achtte het, in verband met de diepingrijpende veranderingen in het sociale en maatschappelijke leven, noodzakelijk Boaz op te splitsen in drie zelfstandige bonden: een Christelijke Werkgeversbond, een Christelijke Middenstandsbond en een Christelijke Boeren- en Tuindersbond. Op 7 maart 1918 werd de Christelijke Boeren- en Tuindersbond

(CBTB) opgericht. Op verzoek van Colijn nam mr. P.A. Diepenhorst, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, het voorzitterschap van de CBTB op zich.¹⁹⁷ Diepenhorst liet zich inspireren door de Historische School. Hij was niet tegen een beperkte mate van staatsingrijpen in het economische leven. Daarnaast maakte hij zich sterk voor sociale maatregelen. In zijn visie was één van de belangrijkste redenen voor de oprichting van de CBTB de mogelijkheid voor protestants-christelijke boeren, om na te denken over zaken als sociale verzekering, verkorting van de werkdag, arbeidsovereenkomsten en zondagsrust, en zelf initiatieven te nemen voordat de overheid dwingende maatregelen oplegde. De bestuurders zagen de CBTB als een decentrale organisatie, opgebouwd uit sterke provinciale afdelingen. Behalve in Groningen - waar al vier jaar de protestants-christelijke werkgeversorganisatie werkzaam was die zich onmiddellijk aansloot bij de CBTB - viel het niet mee om in de diverse provincies een oprichtingscomité samen te stellen. Vooral landbouwers die al lid waren van een van de algemene landbouwmaatschappijen vreesden dat de oprichting van de CBTB zou leiden tot een verzuiling van de economische instellingen zoals veilingen, aan- en verkoopcoöperaties, en dergelijke. Het bestuur stelde daarom heel duidelijk dat de CBTB een bezinningsorganisatie was die zich niet zou begeven op het terrein van de agrarische belangenbehartiging. Hoeveel belang het bestuur hechtte aan deze beperkte taak van de CBTB bleek uit het feit dat de Friese CBTB in haar statuten uitdrukkelijk liet vastleggen dat de CBTB geen afbreuk mocht doen aan de Friese Maatschappij van Landbouw.¹⁹⁸ Als vertegenwoordiger van de protestants-christelijke boeren kreeg de CBTB erkenning bij de overheid en bij de landbouworganisaties. Vooral met de katholieke Nederlandse Boerenbond kwam het 'tot een hartelijke samenwerking'.¹⁹⁹ De landbouwmaatschappijen stelden zich aanvankelijk afwachtend op; toen echter bleek dat de CBTB weinig aantrekkingskracht had op hun leden kwam er toenadering. Verliep de samenwerking met overheid en collega-instellingen voorspoedig, met de belangstelling onder boeren en tuinders vlotte het intussen minder goed. Een mogelijke reden lag in het gegeven dat de economie na het einde van de Eerste Wereldoorlog aantrok, terwijl het inmiddels de verwachting was dat de economische hoogtijdagen zich zouden voortzetten. Protestants-christelijke boeren voelden daarom niet veel voor een pressiegroep. Daarenboven vond de sociale opstelling van Diepenhorst weinig waardering bij zijn achterban. Veel CBTB-ers hadden een conservatieve instelling en stelden hun bedrijfsbelangen voorop, waarbij zij hoopten dat de sociale wetgeving ook nu weer aan de agrarische sector voorbij zou gaan. De sociale problematiek had bij nogal wat CBTB-ers niet de eerste prioriteit. Daarbij speelde mee dat het gevaar van grote arbeidsonrust van het roerige jaar 1918, zich onder andere uitend in de mislukte staatsgreep van Troelstra, min of meer bezworen leek.²⁰⁰ Drie jaar na de oprichting telde de CBTB rond de drieduizend leden, daarna was de groei er voorlopig uit.²⁰¹

C. VAN DEN HEUVEL

C. van den Heuvel (1887-1959), vanaf eind jaren twintig vice-voorzitter van de CBTB en vanaf 1945 voorzitter, kreeg meer vertrouwen van zijn achterban dan Diepenhorst. Hij was de man die niet alleen de protestants-christelijke grondslag van de CBTB van harte ondersteunde, hij gaf ook inhoud aan het zich manifesteren van de CBTB-bonden als belangenbehartigers voor boeren en tuinders. Als middelen daartoe waren in de statuten onder andere vastgelegd: het uitoefenen van invloed op wetgeving en bestuursmaatregelen, evenals het fungeren als werkgeversorganisatie.²⁰²

Van den Heuvel was de motor achter de aanhoudende krachtsinspanningen om de bond tot bloei te brengen. Hij was geboren in een gereformeerd boerengezin in de Haarlemmermeerpolder. Na de lagere school volgde hij landbouwonderwijs; het grootste deel van zijn kennis en vaardigheden deed hij echter op door zelfstudie. Heel belangrijk was de vorming die hij kreeg via de gereformeerde jongelingsvereniging, een kweekvijver van bestuurlijk talent. Hier maakte hij kennis met het protestants-christelijke verenigingsleven en leerde hij zijn gedachten onder woorden brengen, evenals de kunst van het debatteren. Deze vaardigheden kwamen hem in zijn maatschappelijke en politieke leven goed van pas. Hij sprak op ontelbare vergaderingen en schreef vele artikelen in het bondsblad.²⁰³ Hij stond bekend als een wat harde persoonlijkheid die geen blad voor de mond nam. In zijn publicaties wist hij niet altijd de juiste toon te treffen en ook zijn optreden werd hem meer dan eens kwalijk genomen. Van die kritiek trok hij zich echter niets aan.²⁰⁴ Naast zijn activiteiten voor de CBTB was Van den Heuvel actief op maatschappelijk en politiek terrein. Hij paarde een grote werklust aan een conservatieve maatschappijopvatting. Zo moest hij weinig hebben van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en van de vakbonden. Politiek hoorde hij thuis op de rechtervleugel van de ARP.²⁰⁵ R. van der Woude kenschetste Van den Heuvel als een: 'ruwe bolster, blanke pit.' Rondborstig als hij was zei hij rechtuit waar het volgens hem op aan kwam. Door zijn vaak primaire reactie interpreteerde hij opvattingen van anderen soms verkeerd en moest dan ook meermalen zijn excuus aanbieden. Hij was erg overtuigd van zijn eigen ideeën en kon van daaruit soms heel onbehouwen optreden. Daar kwam bij dat hij anderen ook wel wilde provoceren.²⁰⁶ Als voorzitter zou Van den Heuvel stevige discussies niet schuwen en placht hij zijn visie 'met veel overtuiging aan het bestuur voor (of wellicht beter óp) te leggen.'²⁰⁷ Van den Heuvels politieke geestverwant Jelle Zijlstra sprak later over hem als 'de vervaarlijke Chris van den Heuvel, een boer uit de Haarlemmermeer, waar de grondsoort kennelijk zeer vruchtbaar is geweest voor het telen van de mensensoort van laten we zeggen Colijn tot Biesheuvel.'²⁰⁸

Van den Heuvel ging ervan uit dat voor protestants-christelijke boeren en tuinders een organisatie nodig was op levensbeschouwelijke grondslag, de

CBTB.²⁰⁹ Hierbij zette hij zich vooral af tegen de algemene landbouwmaatschappijen, 'voor de Protestants-Christelijken boer en tuinder verkeerde' organisaties.²¹⁰ Veel protestants-christelijke landbouwers die zich aansloten bij de CBTB bleven echter tevens lid van de algemene landbouwmaatschappijen, soms uit gewoonte maar niet zelden uit overtuiging. Voor de leiding van de CBTB werd het een doorn in het oog dat christenen zodoende organisaties steunden, die de CBTB eigenlijk veroordeelde.

Van den Heuvel zou met verve Herman Derk Louwes' streven naar de oprichting van één landbouworganisatie voor alle boeren en tuinders bestrijden. In zijn ogen kon de CBTB pas verdwijnen zodra ieder bereid was zich te verenigen op de 'volstreckte gebondenheid aan de normen van de Heilige Schrift'.²¹¹

HERSCHIKKING LANDBOUWORGANISATIES IN GRONINGEN

De Eerste Wereldoorlog ging aan de landbouw en aan de landbouworganisaties in Groningen niet ongemerkt voorbij. Geleidelijk werd duidelijk dat het provinciaal bestuur, waarvan J.B. Westerdijk geen deel meer uitmaakte, vraagtekens zette bij de subsidiëring van de Groninger Landbouwbond. Voor het bestuur van de GMLN was dit aanleiding zich te bezinnen op de toekomstige financiering van een sterke landbouworganisatie voor de hele provincie. Diverse mogelijkheden werden onder de loep genomen, zoals het centraliseren en nauw aan zich binden van de coöperatieve aankoop in de provincie. Als van de omzet slechts een zeer gering percentage in de kas zou komen, dan al zou de organisatie haar onkosten ruimschoots kunnen dekken. Anders dan de katholieke Boerenbond, die de leden van hun coöperaties verplichtte lid te worden van de katholieke landbouworganisaties, verwierp het bestuur van de GMLN deze mogelijkheid. Men vreesde dat 'de landbouwers niet gemakkelijk te bewegen [zouden] zijn door middel hunner aankoopcoöperaties iets te offeren voor de algemeene landbouwbelangen.' Daarnaast moest rekening worden gehouden met de nauwelijks te onderkennen moeilijkheid van een onevenredige bijdrage van de deelnemers, aangezien op de zand- en veengronden veel meer kunstmest en veevoeder werd aangekocht dan op de klei. Als meest reële mogelijkheid zag het bestuur een stelsel van aan de draagkracht gekoppelde evenredige contributieverhoging.²¹²

Voordat dit plan helemaal was uitgewerkt diende zich in de Veenkoloniën een problematiek aan van een geheel andere orde. De landbouwcrisismaatregelen van de overheid riepen daar veel onbegrip en weerstand op. Men was bereid zich in te zetten voor maatregelen die geacht werden te worden genomen in het algemeen belang, maar menigeen vroeg zich af waarom de landbouw telkens weer werd achtergesteld en vooral waarom de landbouwer op de lichte gronden daarvan de dupe was. Als reactie daarop besloot de Veenkoloniale Boerenbond (VBB), die ervan overtuigd was dat een krachti-

ger organisatie dan de Groninger Landbouwbond noodzakelijk was, de belangenbehartiging van zijn leden zelf ter hand te nemen. Ondanks vroegere bezwaren verhoogde de bond de contributie aanzienlijk en stelde een bezoldigde secretaris aan, alleen voor het werkgebied van de VBB.²¹³

Deze gang van zaken zette het voortbestaan van de Groninger Landbouwbond verder onder druk. Vooral het gemis van een vaste secretaris was er de oorzaak van geweest dat de bond niet had kunnen beantwoorden aan de oorspronkelijk gewekte verwachtingen. Dit, gevoegd bij de buitengewone omstandigheden als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, zorgde ervoor dat de ontbindende krachten in de bond spoedig de overhand kregen. De reorganisatie van de VBB gaf de genadeslag.

Het bestuur van de GMLN realiseerde zich dat de vertegenwoordiging van meerdere zeer uiteenlopende belangengroepen, zoals die bestonden in de Groninger Landbouwbond, tot verzwakking leidde. Zeer tot zijn leedwezen erkende J.B. Westerdijk dat zijn lievelingsdenkbeeld: één grote krachtige organisatie voor de gehele provincie, moest worden opgegeven. De afzonderlijke en zelfstandige organisatie van de veenkoloniale landbouwers in de VBB was een voldongen feit. Na uitvoerig beraad besloten de GMLN en de Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier (MLNW) in principe samen te gaan in een nieuwe organisatie, de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML). Tijdens de voorbereidingsperiode deden zich echter nog drie afsplitsingen voor. Zo vreesden de boeren op de zandgronden dat de GML te zeer een organisatie van kleiboeren zou worden die de belangen van de zandboeren onvoldoende zou behartigen. Om die reden richtten zij de Federatie van landbouwverenigingen in het Zuidelijk Westerkwartier (FZW) op. In de centrale weidestreek werd gevreesd dat de GML in hoge mate een organisatie van akkerbouwers zou zijn, waarin de belangen van de weideboeren onvoldoende tot hun recht kwamen. Daarom riepen zij de Bond van Veehouders in het leven die, evenals de FZW, buiten de GML bleef. Ook de MLNW handhaafde, ondanks zijn principiële bereidverklaring tot toetreding tot de GML, uiteindelijk haar zelfstandigheid.²¹⁴

Na deze strubbelingen vond de oprichting plaats van de GML, niet als provinciale maar als gewestelijke landbouworganisatie, die bij Koninklijk Besluit van 16 maart 1918 werd goedgekeurd. De GML stelde zich ten doel het bevorderen van veeteelt, akker- en tuinbouw in het algemeen en die van de provincie Groningen in het bijzonder. Vanaf de oprichting tachtig jaar eerder was bij de voorlopers van de GML 'de behartiging van de landbouw' zowel in de doelstelling als in de naam telkens nadrukkelijker op de voorgrond gekomen. Bij de oprichting van de GML in 1918 werd de landbouw aangewezen als het enige doel en werkterrein.²¹⁵

Voorzitter J.B. Westerdijk gaf uiting aan zijn teleurstelling over de gang van zaken: 'Moet onze provinciale landbouworganisatie uiteen vallen in machte-

looze groepen van akkerbouwers en veehouders, zandboeren, veeboeren, kleiboeren, groote boeren, kleine boeren en nog zoovele andere soorten van boeren? Zijn er dan geen algemeene landbouwbelangen meer te behartigen...en waarvoor is anders de Gr. Mij. v. L. opgericht?...is zij niet bereid met allen invloed, waarover zij beschikt, op te komen voor de belangen van kleine en groote zand- en kleiboeren, om het even of het akkerbouwers of veehouders of beide zijn?²¹⁶

Eén van de eerste taken die de GML op zich nam was de door het GNG en de GMLN ontworpen voorstellen ten aanzien van de coöperatieve aankoop, die na overleg met de afdelingen telkens waren mislukt, krachtiger ter hand te nemen. Het motief was dat de gezamenlijke aankoop de band tussen de GML en haar leden zou versterken, aangezien de coöperatieve aankoop veelal de voornaamste reden was waarom leden toetraden tot de afdelingen. Ondanks ook nu weer te overwinnen hindernissen zette de GML door, maar het duurde nog twee jaar voordat de GML als gewestelijk lid werd toegelaten tot het in 1899 door het NLC opgerichte 'Centraal Bureau uit het Nederlandsch Landbouw-Comité voor het aanschaffen van landbouwbenodigdheden voor geheel Nederland,' kortweg 'het Centraal Bureau' genoemd. Als enige gewestelijke landbouwmaatschappij riep de GML een afdeling Coöperatieve Aankoop in het leven, die ten behoeve van de aangesloten afdelingen landbouwbenodigdheden coöperatief aankocht.²¹⁷

Zoals eerder vermeld hadden de katholieken in Groningen geen eigen provinciale boerenbond, zij waren aangesloten bij de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB). Zijn ledental bleef in Groningen beperkt.

Dit lag anders bij de in 1918 opgerichte Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). De Christelijke Werkgeversorganisatie, die al sinds vier jaar werkzaam was in de provincie Groningen, sloot zich als zelfstandige Groninger CBTB aan bij de landelijke CBTB. Aanvankelijk trok de bond weinig kleinere boeren en tuinders omdat hij in de beginperiode nog de nadruk legde op zijn functie als werkgeversorganisatie. Naarmate de bond zich duidelijker manifesteerde als een protestants-christelijke boeren- en tuindersorganisatie slaagde hij er in, ook andere boeren dan werkgevers aan zich te binden.²¹⁸

CENTRALE LANDBOUWORGANISATIES

Het Nederlandsch Landbouw-Comité, dat in 1918 het predikaat 'Koninklijk' had gekregen, ging vanaf dat jaar verder als Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité (KNLC). Na de Eerste Wereldoorlog achtte het KNLC het 'meer dan ooit' noodzakelijk dat landbouwers zich onderling aaneensloten en met de regering samenwerkten teneinde het hoofd te bieden aan dreigende moeilijkheden. Maar die hoop kreeg een forse deuk toen - in het kader van de zich landelijk versterkende verzuiling - ook tussen de landbouworganisaties de confessionele scheidslijnen duidelijker getrokken werden. De dioce-

sane katholieke boerenbonden die zich sterk genoeg achtten om op eigen benen te staan, traden op verzoek van hun federatieve koepel, de NBB, in 1920 uit het KNLC.²¹⁹ De protestants-christelijke CBTB sloot zich in 1920 aan bij het KNLC maar verliet dit alweer per 1 januari 1921.²²⁰ Volgens het KNLC hoorde de CBTB daarin eigenlijk ook niet thuis omdat hij in hoofdzaak een werkgeversorganisatie was.²²² Voor het KNLC betekende deze uittocht niet alleen een forse teruggang in ledental. De verderstrekkende betekenis was dat het KNLC door de regering niet meer werd beschouwd als de centrale vertegenwoordiger van de Nederlandse landbouw.²²²

De organisatiegraad bij boeren was van 1915 tot 1920 gestegen. In het laatstgenoemde jaar was van de georganiseerde boeren zevenendertig procent aangesloten bij de algemene landbouwmaatschappijen, hetzelfde percentage bij de katholieke boerenbonden en één procent bij de protestants-christelijke bond. Een kleine twintig procent was lid van een zelfstandige dorpsvereniging; rond de vijf procent was aangesloten bij splinterorganisaties.²²⁴ De landbouworganisaties telden gezamenlijk tweehonderdzestienduizend leden.²²⁵ (Voor een overzicht van de leden, aangesloten bij diverse landbouworganisaties en bij de zelfstandige dorpsverenigingen zie bijlagen 2.1 en 2.2)

LANDARBEIDERSBONDEN

Rond het einde van de Eerste Wereldoorlog veranderde de gunstige situatie voor de landarbeiders drastisch. Ook op het platteland sloeg de werkloosheid toe en groeide in één jaar tijd van bijna twee naar ruim vijf procent.²²⁶ Naast de werkloosheid was de sociale onrust, ontstaan in het laatste oorlogsjaar toen door schaarste de prijzen fors omhooggingen, een reden van de sterke groei van de landarbeidersorganisaties.²²⁷

De sociaal-democratische bond NBAL telde leden uit diverse groeperingen die waren ingedeeld bij vier landelijke werkgroepen van land- en veenarbeiders, arbeiders in de tuinbouw, in de zuivel en in de aardappelmeelfabrieken.²²⁸ Aanvankelijk voerde de NBAL acties per bedrijf of per dorp, maar al spoedig kwam de behoefte naar voren om voor dezelfde soort bedrijven met dezelfde bedrijfsomstandigheden te streven naar meer uniformiteit in lonen en arbeidsvoorwaarden. Uit een aanvankelijk wat los verband groeide geleidelijk een organisatorisch geheel. In 1920 was bijna zestig procent van de plaatselijke afdelingen bijeengebracht in een federatief verband.²²⁹ In dat jaar telde de NBAL een kleine vierhonderd afdelingen met in totaal bijna zeventienduizend leden, een groei van niet minder dan ruim twaalfduizend in zes jaar.²³⁰ Het zwaartepunt van de sociaal-democratische bond lag in de drie noordelijke provincies waar bijna twee derden van de leden woonden.²³¹

Zoals eerder aangegeven was de protestants-christelijke NCLB in 1914 heropgericht. Omdat tijdens de Eerste Wereldoorlog de lonen stegen en de werkloosheid was te verwaarlozen zagen landarbeiders aanvankelijk weinig

reden zich aan te sluiten bij de bond, zodat de NCLB gedurende de eerste jaren van zijn bestaan klein van omvang bleef. Vooral vanaf begin 1918 steeg het ledental echter sterk en groeide van ruim driehonderd in 1915 tot achtduizend eind 1919.²³²

De christelijke landarbeidersbond kwam steeds meer in conflict met de sociaal-democratische bond. Gedurende een staking in het Groningse Woldendorp in 1918 verscherpten zich de onderlinge verhoudingen. De inzet was in onderling overleg een loonsverhoging te bereiken. Doordat de christelijke bond verrassenderwijs beduidend hogere looneisen stelde dan de sociaal-democratische, werden voor de boeren de eerste scheuren in het arbeidersfront zichtbaar. Dit moedigde hen aan stand te houden.

Omdat de eenheid tussen de vakbonden was verbroken besloot de sociaal-democratische bond eenzijdig in staking te gaan. De leden van de christelijke bond werkten door en bereikten onder het motto "'zonder conflict te oogsten, dat is je ware'" een akkoord met de werkgevers, ten behoeve waarvan de bond zijn eisen aanzienlijk had afgezwakt. Enkele dagen later ondertekende ook de sociaal-democratische bond de overeenkomst die met de christelijke bond was bereikt. Het conflict zette veel kwaad bloed bij beide bonden, maar zij trokken er geen lering uit. Hetzelfde patroon zou zich herhalen bij het veel omvangrijker arbeidsconflict van 1919 in Oost-Groningen. Daar kwam het opnieuw tot een frontale botsing tussen de beide bonden.²³³ Stonden zij voorheen te Usquert tegenover niet-georganiseerde werkgevers of tegenover de georganiseerde landbouwers van oostelijk Groningen, nu moesten de landarbeidersbonden de strijd aanbinden met de in een provinciaal verband verenigde werkgeversbonden uit vier Groninger districten: oostelijk Groningen, het Hoogeland, het noordelijk Westerkwartier en de Veenkoloniën.

In de laatste oorlogsjaren hadden de Groninger boeren, die goede tijden doormaakten, de landarbeiders afgescheept met kleine loonsverhogingen. De sociaal-democratische NBAL wilde in 1919 een flinke stap voorwaarts maken. Na overleg met de protestants-christelijke bond, die inmiddels zijn ledental sterk had zien toenemen, stelde de NBAL looneisen in die geest voor. Evenals een jaar eerder trokken de bonden gedurende het verloop van de staking niet één lijn, met als gevolg dat wederom een scherp conflict ontstond tussen de beide landarbeidersbonden. Terwijl leden van de sociaal-democratische bond staakten sloot de protestants-christelijke bond een akkoord met de werkgevers waarbij hij zijn looneisen, evenals in 1918, aanzienlijk afzwakte. Hierop had de sociaal-democratische bond niet gerekend, zijn leden staakten door met als resultaat dat de boeren de stakers van deze bond uitsloten.²³⁴ Bemiddeling door een burgemeester was nodig om het conflict te beëindigen.²³⁵

Had de katholieke landarbeidersbond St. Deusdedit al vanaf de oprichting problemen gekend met de geestelijke en wereldlijke bestuurders, dit werd na de Eerste Wereldoorlog niet beter. Toen de bestuurders in 1918 aandrongen op maatregelen teneinde 'de socialistische revolutie' te voorkomen, vonden

zij aanvankelijk weinig of geen gehoor bij het episcopaat en de katholieke parlementsleden. Overtuigd van de ernst van de situatie zette St. Deusdedit echter door en via A.C. de Bruijn, de latere voorzitter van de landelijke katholieke arbeidersbeweging, bereikte de bond dat ook de katholieke voormannen tot actie overgingen.²³⁶

St. Deusdedit, de bond die de strijd slechts aanvaardde als uiterste middel, onderwierp zich bij voorkeur vooraf aan arbitrage. Tekenend voor de mentaliteit van veel werkgevers was dat de bond, ondanks alle pogingen om conflicten te vermijden, zich telkens weer tot staken zag gedwongen. In streken waar dat kon werkte St. Deusdedit samen met de christelijke landarbeidersbond tegen de NBAL. In Zuid-Nederland was er echter noch een sociaal-democratische, noch een protestants-christelijke landarbeidersbond actief zodat de katholieke bond daar op eigen kracht was aangewezen. Zijn inzet richtte zich sterk op de erbarmelijke situatie in het Noord-Brabantse Helenaveen. Daar was de ontginningsmaatschappij 'Helenaveen' geheel in handen van de directeur. Niet alleen de arbeiders, de gehele bevolking leefde er in volslagen onderhorigheid. Alle inspanningen van St. Deusdedit voor overleg met de directeur liepen echter op niets uit. Volgens de geschiedschrijver van St. Deusdedit gaf de *Venlose Courant* van 7 augustus 1919 de situatie van de arbeiders als volgt weer: "De arbeidlievende en godsdienstige lieden hebben jarenlang een slavenjuk gedragen. Een oude werkmán, tachtig jaar, vergrijsd in zware arbeid, stond in de barre winterkou te dorsen in een open schuur en had zijn blik met koffie te warmen gezet op een verroeste kachel in het koetshuis, vlak er bij. De directeur komt, grijpt de veldfles "en zet ze in de koude sneeuw. In het schaftuur mummelt het oudje zijn middaggebed en drinkt het ijzige vocht bij zijn bete broods.""²³⁷ Ondanks deze tegenstand zette de bond door en na een strijd van acht weken willigde de directeur de eisen van St. Deusdedit in.²³⁸

Naast het voeren van acties zette de bond zich ook, met succes, in voor de totstandkoming van collectieve arbeidscontracten. Nadat de bond in 1917 zijn eerste cao's had afgesloten, waarbij een kleine vierduizend landarbeiders waren betrokken, was het ledental in 1920 verdrievoudigd tot bijna twaalfduizend.²³⁹

Katholieke landarbeidersorganisaties waren vooral sterk in de provincies Noord- en Zuid-Holland en in Noord-Brabant. Daar woonde een kleine tachtig procent van hun aanhang. Opmerkelijk was de uitzonderlijk lage organisatiegraad van landarbeiders in de provincie Limburg. Hoewel de katholieke landarbeidersbond geen concurrentie had van protestants-christelijke of sociaal-democratische landarbeidersbonden, telde de provinciale afdeling van St. Deusdedit in 1920 nog geen tweehonderd leden, ofwel anderhalf procent van de landelijke bond.²⁴⁰ De zwakke positie van de katholieke landarbeiders in Limburg stond niet op zichzelf, maar was onderdeel van de in het algemeen zwakke positie van de katholieke arbeiders. Zo constateerde het R.K. Werkliedenverbond (RKWV) in de jaren twintig dat de arbeids-

voorwaarden in het noorden, waar socialistische vakbonden en liberale werkgevers tegenover elkaar stonden, beter waren dan in het zuiden waar beide partijen katholiek waren.²⁴¹ Voor het RKWV was het meest schrijnend dat katholieke werkgevers wel wilden praten met de socialistische, maar niet met de katholieke vakbond.²⁴²

Op het einde van en vlak na de Eerste Wereldoorlog maakten met name de confessionele landarbeidersbonden een sterke groei door. Vertegenwoordigden zij vóór de oorlog gezamenlijk nog slechts een kwart van het aantal georganiseerde landarbeiders, in 1920 was hun aandeel gestegen tot bijna vijftig procent. Aangezien zij veelal gezamenlijk optrokken betekende dit dat de voorheen dominante positie van de sociaal-democratische landarbeidersbond aanzienlijk was verzwakt.

De ledenaantallen van de gezamenlijke landarbeidersorganisaties stegen van achthonderd in 1896 tot veertigduizend in 1920 (zie bijlage 2.3). Bij deze tellingen zijn de zuivel- en veenarbeiders, die in de beroepentellingen tot de industrie waren gerekend, inbegrepen. In verhouding tot de industriearbeiders - waar de organisatiegraad ruim veertig procent bedroeg - liepen de landarbeidersorganisaties met een organisatiegraad van negen procent ver achter.²⁴³ Deze lage organisatiegraad van de landarbeiders werd weerspiegeld in het geringe aantal afgesloten cao's. Nog geen vijf procent van het aantal werknemers dat betrokken was bij een cao behoorde tot de landbouw.²⁴⁴

2.4 *TOT BESLUIT*

De verzuiling drukte een zware stempel op de wording en ontwikkeling van de boeren- en landarbeidersorganisaties. Terwijl de confessionele boerenorganisaties CBTB en KNBTB met succes de strijd aanbonden met de bestaande liberale landbouwmaatschappijen, verzetten de confessionele landarbeidersbonden NCLB en St. Deusdedit zich met vereende krachten tegen de sociaal-democratische landarbeidersbond NBAL. Deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat zowel bij de boeren- als bij de landarbeidersbonden de confessionele organisaties sterke posities innamen.

Tussen de drie 'zuilen' bestonden grote maatschappelijke en culturele verschillen. De aanhang van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité was overwegend samengesteld uit hervormd-liberale boeren - sterk vertegenwoordigd in de zeekleigebieden - waarbij vooral de boeren met grotere bedrijven waren aangesloten. Zij kenden een lange traditie van democratische besluitvorming en georganiseerde belangenbehartiging.

Daarentegen concentreerde het ledenbestand van de katholieke Nederlandse Boerenbond zich in hoofdzaak op de zandgronden in Zuid- en Oost-Nederland, gekenmerkt door kleine gemengde bedrijven. Niet alleen was in

Noord-Brabant en Limburg de geestelijkheid de grote promotor geweest van de totstandkoming van de Boerenbonden, ook daarna bleef haar invloed op de boeren en hun organisaties groot. In die provincies omvatte het katholicisme het gehele maatschappelijke, politieke en culturele leven. Aan gezien volgzaamheid als een deugd werd ervaren, kenden de katholieke boerenbonden zwak ontwikkelde democratische procedures. Terwijl de landbouwmaatschappijen zich verre hielden van de religieuze of politieke overtuiging van hun leden, was voor de Boerenbond een katholieke achtergrond voorwaarde voor het lidmaatschap. Anders dan de algemene landbouwmaatschappijen traden de katholieke boerenbonden tevens op als werkgeversorganisaties. Verder stelden de katholieke bonden - als enige - voor leden van landbouwcoöperaties het lidmaatschap van de standsorganisatie, dus van de boerenbond, verplicht.

De nog jonge Christelijke Boeren- en Tuindersbond stond in de kinderschoenen, maar had wel vanaf het begin nauw contact met de Nederlandse Boerenbond. Beide confessionele landbouworganisaties wierpen zich op als belangenbehartigers op economisch en politiek terrein terwijl zij ook optraden als werkgeversorganisaties. Zij trokken meerdere malen één lijn tegen het in hun ogen 'liberale' KNLC.

Landarbeiders waren eveneens georganiseerd in drie 'zuilen': één op sociaal-democratische, één op katholieke en één op protestants-christelijke grondslag. Ook hier stonden de confessioneel-georganiseerde landarbeiders niet zelden tegenover de sociaal-democratische landarbeidersbond. In de noordelijke provincies traden de boerenwerkgeversorganisaties meerdere malen samen met de CBTB-bonden op als één front tegen de landarbeidersorganisaties. Daarentegen trokken de sociaal-democratische en de protestants-christelijke landarbeidersbonden vaak gescheiden van elkaar op en stonden zij meermalen lijnrecht tegenover elkaar.

Binnen en tussen zowel de boeren- als de landarbeidersorganisaties bestonden grote belangentegenstellingen. 'Samenwerking' tussen boeren en landarbeiders droeg, naast perioden van strijd, het karakter van een 'gewapende vrede' in die zin dat boerenwerkgevers slechts overgingen tot verbeteringen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden als zij zich daartoe gedwongen zagen. Van onderling overleg was amper sprake.

Het beeld van de landbouworganisaties in 1920 kan het best gekarakteriseerd worden als een lappendeken, samengesteld uit een bonte verscheidenheid naar vorm en inhoud. Kenmerkend voor de drie landelijke koepels was de federatieve vorm van samenwerking. Iedere landelijke koepel - het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité, de Nederlandsche Boerenbond en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond - fungeerde als een overlegforum van autonome gewestelijke bonden. Alleen als in onderling overleg overeenstemming bestond tussen de gewestelijke organisaties kon een landelijke koepel zich presenteren als een gezaghebbend orgaan.

De belangrijkste verklaring hiervoor moet worden gezocht in de van oudsher individualistische instelling van boeren, waardoor zij zich moeilijk lieten voegen in bredere verbanden waarvan zij niet het directe belang voor zichzelf zagen. Deze instelling kwam het meest scherp tot uiting in de provincie Groningen waar voorlieden er niet in slaagden, boeren met uiteenlopende belangen verenigd te krijgen en te houden in één landbouworganisatie. Keer op keer werd de te hoog geachte contributie aangegeven als struikelblok, maar de achterliggende reden moet waarschijnlijk worden gezocht in de individualistische instelling van de boeren.

De hierboven geschetste ontwikkelingen vormen het kader en het vertrekpunt voor Herman Derk Louwes in zijn ontwikkeling tot 'burgemeester van de Nederlandse landbouw.'

Herman Derk ervoer als jonge boer de provinciale en landelijke problemen van de agrarische sector in een notendop: een sterke versnippering van de landbouworganisaties; toenemende tegenstellingen tussen de algemene en de confessionele boerenbonden; conflictueuze relaties tussen de werkgevers en de werknemers in de landbouw; een wisselvallig beleid van de overheid: vrijhandel als principe maar in tijden van nood niet dralend om in te grijpen in de directe bedrijfsvoering bij de boeren.

Van huis uit vertrouwd met internationale ontwikkelingen verdiepte hij zich in de gang van zaken in andere Europese landen. Hij kwam tot de conclusie dat de landbouw met name in Duitsland een hoog aanzien genoot. Voor hem gold het Duitse beleid, zowel van de landbouworganisaties als van de overheid, min of meer als een voorbeeld. Daar werkten de boeren samen in niet door confessionele of politieke scheidslijnen verdeelde landbouworganisaties, terwijl de boeren door de overheid werden gezien als een gewaardeerde bevolkingsgroep.

In Nederland moest, wilde men zover komen, nog een lange en moeizame weg worden afgelegd. Mede onder invloed van zijn ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog kregen de ideeën van Herman Derk vastere vorm. Hij zag het als een taak van de boerenstand, het voortouw te nemen bij het totstandbrengen van een zo sterk mogelijke landbouworganisatie waarbij alle boeren en tuinders zich zouden aansluiten. Dan pas zou de gezamenlijke landbouw zich de zo verdiende plaats kunnen verwerven in samenleving en politiek.

Hoewel Herman Derk geen rechtstreekse rol speelde bij de conflicten tussen boeren en landarbeiders in Noord-Groningen kreeg hij er indirect wel mee te maken. Ook het Hoogeland, waartoe de Westpolder behoorde, kende een boerenwerkgeversorganisatie die zich stevig verzette tegen de eisen van de georganiseerde landarbeiders.

In de Westpolder was de verstandhouding tussen de herenboeren en hun werknemers, mede onder invloed van Derk Roelfs Mansholt, aanmerkelijk soepeler. Ook thuis leerde Herman Derk het belang zien van goede contacten

met de op het bedrijf werkzame arbeiders. Hij zag het als een verantwoordelijkheid van de 'stand van herenboeren' om de verhoudingen met de 'landarbeidersstand' te verbeteren. In dit opzicht week hij af van het gangbare beeld van de Groninger herenboer.

In de Westpolder en in Groningen lag de leerschool voor zijn latere inzet om gewestelijk en landelijk te komen tot meer bevredigende betrekkingen tussen enerzijds de verzuilde landbouworganisaties, anderzijds tussen de boerenstand en de landarbeidersstand.

Jeugdfoto S.L. en H.D. Louwes (zonder datum). Groninger Archieven

H.D. Louwes 6 juni 1919. Groningen Archieven